

BAJESLOVNO IZROČILO V BOHINJSKEM FOLKLORNEM PRIPOVEDNIŠTVU

MARIJA CVETEK

Razprava je posvečena bajnim bitjem v knjigi *Naš voča so včas zapodval* [Cvetek 1993], kjer je bohinjsko folklorno pripovedništvo zapisano v bohinjskih govorih. Poleg te zbirke povedk je v razpravo pritegnjen še bohinjski literarni opus pisatelja Janeza Mencingerja. Vanj je bohinjski rojak vtkal folklorne pripovedi, za katere trdi, da jih ni bilo potrebno »kaj dosti piliti ali prenařejati«. Te povedke še danes živijo v bohinjskem folklornem izročilu, nekatere od njih so se seveda že izgubile. Izgubila ali spremenila so se tudi nekatera bajna bitja iz Mencingerjevih del. Nekaj neobjavljenih terenskih zapiskov še dodatno prispeva k osvetlitvi te tematike. V omenjenem gradivu spoznavamo trdoživo bohinjsko bajeslovno dediščino, odnos do nje v Mencingerjevem pisanju in času in tudi današnji razmislek o davnih verovanjih naših prednikov.

Ključne besede: folkloristika, folklorno pripovedništvo, folklorne povedke, bajna bitja, Janez Mencinger, Bohinj.

The treatise deals with the mythological beings depicted in the book titled *Naš voča so včas zapodval* (Our Father Used to Tell Us, Cvetek 1993). The book is a collection of folk narratives from Bohinj, written in the local dialects. It also contains writer Janez Mencinger's literary work focusing on this area. In his work, Mencinger included folk narratives that, according to him, "did not need much polishing or alteration." With the exception of some that had long been forgotten, many of these stories are still alive in the folklore tradition of the Bohinj area. Some of the mythical beings from Mencinger's work have likewise disappeared or have been transformed. The treatise also contains some of the so far unpublished fieldwork notes on the subject. The narratives aptly portray the headstrong nature of the mythological heritage of Bohinj, Mencinger's attitude toward the subject, and contain reflections on the ancient beliefs of our forefathers.

Key Words: folklore studies, folk narrative, folk tales, mythological beings, Janez Mencinger, Bohinj.

Mami Ivani Cvetek za 90-letnico (1914)

BAJNA BITJA V ZBIRKI BOHINJSKIH POVEDK NAŠ VOČA SO VČAS ZAPODVAL

Bohinj bomo najbolje zakoličili, je zapisal Tine Mihelič, če povemo, da obsega vse povirje *Save Bohinjke od Soteske navzgor ... Meja Bohinja pa je najizrazitejša na grebenih, saj obdaja dolino veličasten venec vrhov* [Mihelič 2001: 12]. Torej Bohinju pripadajo vsa »nadstropja«: od precejšnjega deleža jelovških in pokljuških planot, od sredogorja pa do najvišjih grebenov, ki s Triglavom na čelu obkrožajo Bohinjsko dolino.

Nekaj geografskih podatkov je potrebno zapisati zato, ker se je kljub popularnosti bohinjskih naravnih lepot v slovenskem prostoru uveljavila že kar stereotipna bohinjska »geografija«, ki v Bohinj postavlja samó Bohinjsko jezero z njegovo najbližjo okolico. Temu

primerno skoraj vsem drugim bohinjским naseljem pripisujejo, da so pri Bohinju. Naj navedem zadnji primer,¹ v katerem je iz obravnavane zbirke povedk *Naš voča so včas zapodval* prirejena aitiološka povedka o Hudičevem mostu in naslovljena »Hudičev most v Vojah pri Bohinju«. Prvič, Hudičev most je nad Staro Fužino – kje so še Voje! – ki pa so zaenkrat tudi še v Bohinju. Povedka je iz fužinarskega govora »prevedena« v knjižni jezik, ne da bi bil upoštevan uvod v knjigi, kjer je predstavljeno krajevno ime Bohinj. To ime nosi Bohinjska dolina, ki je razdeljena v tri mikroregije: v Zgornjo in Spodnjo Bohinjsko dolino ter Jezersko kotlino. Bohinjske vasi, kot je zapisal bohinjski pisatelj Janez Mencinger, si tako lepo podajajo roke, da zaokrožijo obe Bohinjski dolini. Današnji bohinjski rojak pa v šali dodaja, da *zašpilijo* klobaso. Ta klobasa se v Zgornji dolini od Stare Fužine zaokroža proti Studoru, Srednji vasi, Češnjici, Jereki. Više ležeče vasi v Zgornji dolini so nastale iz senožetnih planin: to so Spodnje in Zgornje Podjelje, Koprivnik ter Spodnje in Zgornje Gorjuše. Tudi planina Goreljek se s svojimi stalnimi prebivalci že šteje za naselje, prav tako studorska nižinska planina Ukanc v Jezerski kotlini, kjer so si predvsem Studorci zgradili stalna prebivališča na seliščih nekdanjih planšarskih stanov. Ukanc in njegovo okolico posebno domačini zaradi hotela poimenujejo tudi Zlatorog. Po Spodnji dolini pa z Ribčevega Laza ob jezeru lahko nadaljujemo pot do Laškega Rovta, na Polje, na Žlan, na Kamnje, Savico, Brod in na Bohinjsko Bistrico, ki je upravno središče Bohinja. Nad Bistrico se povzpemo v dve vasi, na Ravne in na Nemški Rovt. Z Bitenj blizu Ajdovskega gradca pa pridemo še do dveh zaselkov, do Lepenc in Loga. Z vasjo Nomenj se zaenkrat zaključujejo »naseljena naselja« v Bohinju, kajti iz Soteske so se izselili vsi prebivalci, ki pa so bili tako ali tako »numerirani« z nomenjskimi hišnimi številkami.

Skoraj vsa omenjena naselja so Bohinj povzdignila v kulturno krajino že v stari železni dobi, v 7. stoletju pr. n. št. Takrat je bil Bohinj daleč naokrog eno najpomembnejših železarskih središč. Železo so tovorili predvsem čez Bačo na primorsko stran. In ta živahna povezanost s Posočjem in Furlanijo ni izpričana samo v arheoloških izkopaninah, krajevnih in hišnih imenih ter priimkih, pač pa tudi v bohinjških govorih in navsezadnje tudi v bajeslovnem izročilu. Šele pozneje so se naši predniki raje podali skozi Štenge² proti Bledu.

V bohinjški geografski okvir je torej postavljenih vseh 239 pripovedi v knjigi *Naš voča so včas zapodval* (NVSZ), ki so predmet pričujoče obravnave. V podnaslovu jih imenujem *právljójce*, kakor v Zgornji Bohinjski dolini pravimo vsem žanrom folklornega pripovedništva. V njih je skrita množica skrivnostnih bitij, ki se gibljejo na nevidni meji med dobrim in zlim, na kateri se je bohinjški staroselec še znal sporazumevati z njimi. V svoji pradavni življenjski stvarnosti se je na vse načine skušal zavarovati pred njimi, saj so ga lahko ogrožala na vsakem koraku in še posebno v naravi, od katere je bil popolnoma odvisen. Zato se je v boju za preživetje s strahospoštovanjem oziral iz svoje doline v prepadne stene mogočnih vršacev, kjer so ta bitja najraje prebivala. In ta mitološki spomin je še dandanašnji zasidran v čustvih »modernega« Bohinjca, kadar teče beseda o gorah nasploh in o Triglavu še posebej.

Bohinjske povedke hranijo dokaze, kako so bajna bitja, ki so prebivala v gorah, usodno

¹ Iz knjige *Najlepši slovenski miti in legende* [Kunaver 2004: 100].

² Staro ime za pot skozi Sotesko, ki je bila ponekod stopničasto vsekana v skalo.

posegala v človekovo življenje. Neustrašni *ravbšici* in zlatosledci so morali največkrat plačati svojo predrznost z lastnimi življenji. Pisatelj Janez Mencinger (1838–1912) v *Moji hoji na Triglav* popisuje, kako je bil v njegovem času Triglav še mit v pravem pomenu besede. Zato njegovemu dedu ni bilo všeč, ker je s preveliko *radostjo* strmel na bleščéče goličave:

Često mi je pripovedoval čudne bajke o podlesnem možu, o zmajih in gorskih škratih. A preden je pričel pripovedovati, sem ga moral zelo prositi in mu trdno obljubiti, da nikoli ne pojdem na Triglav. Ko je videl, da sem se že dosti načudil njegovim povestim, je dvignil prst in me svaril, naj ne gledam tako poželjivo na Triglav, da me ne ureko gorski škratje. Kadar bi hodil na Triglav, me te zelene pošasti zvabijo med strme skale ali na rob prepadov, da ne morem stopiti ne naprej ne nazaj; in potlej gorje: ali me strmoglavijo v globoki prepad ali me zapro v svoje podzemeljske jame, da več ne vidim belega dne. V nobeno stvar se ne smem zagledati ali zamakniti! Kdor se zagleda v Triglav, tega ugonobijo njegovi duhovi, ker nočejo, da bi nižinski človek hrepnel po takih višavah. Tako me je svaril ded.

Globok pomen tiči v njegovem svarilu. Pripoznavam, da sem se preveč zagledal v Triglav, da ga občudujem; in da mi ni zgolj gora, ki je slučajno višja mimo sosednjih velikanov, ampak veličasten mejnik med zemljo in nebom. [Mencinger III 1963: 186]

V tej luči drugače razumemo tudi pregovor: *Gora ni nora, nor je le tisti, ki gre gor*. V njem se skriva aluzija na pradavno verovanje, da gora ne prinaša nič dobrega. V polpreteklem obdobju pa je veljalo, da Bohinjec ne sme kar tako *brez déva* (brez dela) pohajkovati po triglavskem pogorju, kvečjemu če gre na Triglav s svojo izvoljenko. Za častno, a trdo delo pa je veljalo, če je kdo bil gorski vodnik, poklicni lovec, nosač ali oskrbnik planinske koč.

Če se lotimo iskanja bajnih bitij, ki prebivajo v najvišjih »nadstropjih« Bohinja, se najprej ustavimo pri *Zlatorogu*, pri mogočnem in čudežnem belem gamsu z zlatimi rogovi. Ta mit o večno zapriseženem varuhu gorske narave je še vedno najprijazneje sprejet pri domačinih, čeprav so stare bohinjske povedke o Zlatorogu skoraj povsem utonile v pozabo. V turistične namene jih skušajo priklicati v zavest turistov in domačinov z bronasto skulpturo Zlatoroga, ki jo je ustvaril akademski kipar Stojan Batić in so jo postavili na visok skalnat podstavek ob Bohinjskem jezeru.

Nekoč so se zlatorogega belega gamsa bali predrzni *ravbšici* (divji lovci), zlatosledci in še drugi pokončevalci planinskega raja. V knjigi *Naš voča so včas zapodval* o njem govori samo ena povedka z naslovom »Ma tkuj bele vasé k ana vila« [NVSZV: 43].³ Dodana je pripoved o vilah, ki so živele v skalovju in pasle gamse. In seveda, njihov skupni poglavar je bil Zlatorog: *Pa vod Zlatoroga so tud zapodval, da s roglje góje vob kamnje, da se zlat prah kadi preč. Potle pa z njega same rmene zdravilne rože zraséjo* [NVSZV: 43].

³ »Ima tako bele lase kot kaka vila«. Povedal Jožef Cvetek (1882–1965), Mežnarčkov ata, 1964.

Ta čudovita razlagalna povedka o potomcu sončnega božanstva in o sončno rumenih zdravilnih rožah izraža pozitivne lastnosti, ki jih bohinjki pripovedovalci povedk le redko pripisujejo bajnim bitjem. V povedki »Zaklad v Bogatinu« [NVSZ: 25] je omenjen zlati rog, ki je prav gotovo Zlatorogov:

*Včasoh jə ta stara mat prpodvava od Bogatina, kakšən zaklad jə tam.
Zato se mo pa prav Bogatin. Da ana beva kača tist zaklad vahta prəd ano
vuknjo. To səm pozabov, kokó j bo natančno. Samo to še vem, da bo tist,
k bo to kačo prəmagov, dobiv zaklad. Z ano rčjo bo mogov vrata odpretə.
A z zlatəm rogam al s čim?⁴*

Pozabljene povedke bi nam razkrile skrivnost, kdo vse je lovil belega gamsa, da bi prišel do zlatega roga. Domačini večinoma poznajo fragmente iz pravljice o Zlatorogu, ki jo je naravoslovec Karel Dežman zapisal v 19. stoletju [Dežman 1868: 325–327] v duhu romantičnega zbiranja folklornega izročila. Morda je ena izmed »Dežmanovih« variant tudi povedka o Zlatorogu spod Studora:

*Jə bva anə lepa májarca na pvanin Krèj, an bohinjšk lovc jo j pa hodov
obiskèt. To pa Zlatorogo ni bo všeč. Lovc je bil zlo najəvóljən na tga Zla-
toroga, k mo j biv stalno za petamə. Kaže, da j bva májarca tud Zlatorogo
všeč, čeprav jə biv žvav. Lovca j pa zjézovo, ga j pa obstrelov. Kamər jə
kápova kri, so zrasle triglavke. K jəh jə popasov, se mo j pa rana zacliva.
Potle se j pa pognov, pa jagra trešov v prəpad. Tkuj jə biv jezən, da j vəs
svet pod Triglavam zviškov.⁵ Kam jə pa potle šov, pa na vem.⁶*

V tej pripovedi je spuščten pohlep po bogastvu; v ospredje je postavljeno ljubosumje med bohinjskim lovcem in bajeslovnim tekmečem, o katerem tudi pripovedovalka ugiba, ali ni morda začaran mladenič ali pa kakšen poganski bog. Mogoče je pripovedovalka nekoliko pozabila poznano povedko in po svoje poustvarila starodavni motiv, saj je večkrat pribila resničnost svojih zgodb: *I to j res, to se j šə v starəh bukləh bravo*. S tem je hotela povedati, da moramo verjeti nekdam zapisani resnici. Tudi ta povedka se dogaja na Komni, v planini na Kraju, ki pripada planšarski srenji Česnjice in Jereke. Da so naši predniki postavili Zlatorogovo kraljestvo prav nad strmine v visokogorske planote Komne in v dolino Triglavskih jezer, so morali te kraje poznati tudi od blizu. Ta nenavadno razgiban gorski svet na planotah Komne so si razlagali z Zlatorogovo jezo:

*Res je Zlatorog tu s svojimi rogovi opravil mogočno delo: tako razritega
reliefa zlepa ne najdeš! Vrtače, konte, vmesni hrbti in slemena, vse to je
zvrtničeno v nepregledno zmešnjavo.
Planoto prekriva skoraj neprekinjena preproga rušja, iz katere štrlijo samo-*

⁴ Povedal Zdravko Sodja (r. 1936), Korošičov, Koprivnik, 1990.

⁵ *Zviškati* pomeni z rogovi dregati, premetavati, raztresti: *krava me j višknova; krava j vəs sno zviškova*. In v prenesnem pomenu: *vse s zviškov*, vse si zmešal, vse si razmetal.

⁶ Terensko gradivo. Povedala Frančiška Šest (r. 1919), Jurčkova, Studor, 2004.

tni macesni, razmršeni od snega in viharjev. ... Veter izvablja iz odmrlih vej viharnikov svojevrstne, otožne pesmi. [Mihelič 2001: 72]

Tu so se bohinjske povedke srečale in prepletle s trentarskimi ter se širile še naprej po gorati okolici in alpskih dolinah. Mnogi raziskovalci folklornega izročila namreč menijo, da izhaja *najlepša slovenska alpska bajka* [Mihelič 2001: 108] predvsem iz trentarskega izročila.

V tem izročilu sta nadvse zanimivi varianti, ki ju je leta 1892 objavil tolminski zgodovinar Simon Rutar v prvem delu svoje knjige *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*; zapisal ju je v poglavju Narodna prosveta. V obeh zapisanih variantah najdemo tudi bohinjski izraz za čudežno triglavsko rožo, to je *roža mogota* (*Potentilla nitida*). Čudežna vsemogočna roža – odtod tudi izraz *mogota* – naj bi po prvi različici vrnila moč ranjenemu Zlatorogu:

Gledé duševnih zakladov priprostega slovenskega naroda je omeniti najprej, da v najsevernejšem predelu, okoli Triglava, pripovedujejo jedno najlepših pravljic, ki jo je ovekovečil pesnik Rudolf Baumbach.⁷ To je pravljica o »zlatorogu«, snežnobelem kozlu z zlatimi rogovi, po katerih hrepeni vsak lovec, da si z njimi odpre zlate zaklade. Če zlatoroga zadene svinčenka, požene takoj iz njegovega pota, ki na tla pade, prečudna, lepo dišeča Triglavova roža (»roža mogota«), ki zlatoroga takoj ozdravi. Predrznega lovca pa pogube maščujejoče oblasti, ki varujejo zlatoroga. Ta pripovedka je sicer razširjena na obeh straneh Julijskih Alp, na severovzhodni kranjski, kakor na nasprotni goriški, vendar pravo njeno pozorišče se nahaja ob izviru Soče. [Rutar 1997: 109–110]

Rutarjeva misel o avtentičnem prizorišču Zlatorogove povedke izzveni kot hvalospev naravnim lepotam ob izviru te čudovite smaragdno zelene reke. Češ, kje drugje bi lahko dobili lepše prizorišče za tako lepo bajko! Prav tako vseskozi trdijo za »svoje prizorišče« tudi na bohinjski strani. Bohinjci so bili sicer živahno povezani s Posočjem, a so si bili v laseh predvsem zaradi planinske paše, kar se kaže tudi v folklornem pripovedništvu. To izpričuje že pregovor: *Tminc t škodo nardi, čə ga v kóšo čəz hrif neseš*. *Tminc* (Tolminec) je tudi sinonim za Primorca, ki je v otroških očeh nekoč veljal skoraj za bajno bitje. Kajti tako kakor otroka prinese storklja, je včasih *Tminc* prinesel telička. Pa tudi strašili so nas z njim: *Te bo Tminc vzev, čə na boš pametən* (priden, miren). Tudi Benečane oziroma Lahe, ki so stikali po bohinjskih planinah in po Bogatinu za zlatom, so Bohinjci spravljali v hudičevo družbo. S tega zornega kota je bilo samo po sebi razumljivo, da je zli lovec, ki je obstrelil Zlatoroga, prišel od *onkraj*. V bohinjskem folklornem izročilu ni poznana podoba zalega in dobrega trentarskega fanta, ki je srčno ljubil lepo krčmaričino hčerko in z otroško ljubeznijo skrbel za svojo staro in slepo mater. Tudi v Dežmanovi povedki, ki se je najbrž »iz šolske rabe« nanovo folklorizirala, je trentarskega lovca prekrila senca bajeslovnega zelenega lovca, ki spominja na hudiča. Tako da Trentar v povedki nastopa kot predrznež, ki ga pogubi sla po bogastvu:

⁷ Rudolfu Baumbachu je folklorno izročilo o zlatorogem gamsu služilo za pesnitev »Zlatorog. Eine Sage aus den Julischen Alpen«.

*Ani pa pravjo, da j ta lovc pršov z gune strani, s Trente. Da ga j hudič zapeljov, k jə biv tkuj lakovən na zlato. Se mo j prkazov v podob lovca, da tã šla vkəp lovit Zlatoroga. Vòhka j biv pa sam hudič, k jə biv Trentar pahnjən v prəpad.*⁸

Če torej sklepamo po Rutarjevo, bi prve zamerke Zlatorogove povedke morali postaviti na bohinjsko stran. Rutar je poleg *Triglavove rože* zapisal rožo mogoto v oklepaju in med narekovajema; to nam da misliti, da je najprej zapisal besedo, ki so jo pogosteje rabili. Če so rožo mogoto prinesli od drugod, so si jo najverjetneje sposodili od Bohinjcev?! Kajti bohinjski pisatelj Janez Mencinger je rožo mogoto poznal iz domačih folklornih pripovedi in jo je prvi uporabil v leposlovju, v filozofsko utopičnem delu *Abadon*, ki je izšlo leta 1893, torej leto pozneje kot prvi zvezek Rutarjevega zgodovinskega dela. Zato je literarni zgodovinar Joža Mahnič sprva domneval, da je Mencinger morda ta izraz našel prav pri Simonu Rutarju. Vendar je pozneje v članku »Od kod Mencingerju ‚roža mogota?« z veseljem objavil nov podatek, ki ga je našel v gradivu za Mencingerjevo povest *Pozabljeno*. Tam si je pisatelj za-beležil, o čem bo še pisal: *Ruda na Bogatinu - Triglavska roža – »mogota«*. *Povodnji in podlesni mož* [Mahnič 1956–57: 333]. To povest je snoval okoli leta 1860, vendar je ni dokončal, zato je roža mogota v tisku zagledala beli dan šele ob izidu *Abadona*. Od tod je prešla v slovensko književnost k Župančiču, Preglju, Cankarju in tudi Joža Mahnič je z njo podnaslovil svoje imenitno delo o nekdanjem Bohinju: *V svetu rože mogote* [Mahnič in Glavan 1995]. Naj bo omenjen še Jožef Cvetek (1882–1965)⁹: za marsikakega domišljavca, ki je hotel narediti mogočen vtis, je dejal: *Ta j pa anà ta prava mogota!* Tako izraz mogota sicer zveni zelo sočno, a žal še daleč ne tako skrivnostno in poetično kakor pri Mahničju. Vendar pa dokazuje, da je izraz mogota nekoč živel v bohinjski govorici, za vsakdanjo in za praznično rabo.

Ta bajeslovna nadnaravna roža po drugi »Rutarjevi« varianti povedke služi kot čudežni ključ, s katerim bi lahko odprli vrata, ki vodijo k velikanskemu zakladu v Bogatinu, kjer je kar sedem sto voz zlata:

Ali ti zakladi so skriti globoko pod goro in če jih je tudi že kak srečolovec poskusil kedaj izkopati, vendar se to še nobenemu ni posrečilo. To bi bilo le tistemu mogoče, kdor bi zlatoroga ustrelil in utrgal »rožo mogoto«. S to cvetko bi prišel do Bogatinovih zakladov ali vzeti bi smel le toliko zlata, kolikor ga zares potrebuje, drugače bi padel v brezumno brezno in tam poginil. Po Baumbachu se je res posrečilo nekemu trentarskemu lovcu zlatoroga ustreliti, ali ozdravila ga je čudodelna cvetka in tedaj je v jezi razkopal prekrasni vrt na Triglavu, katerega so obdelovale »rojenice«, tako da je zdaj tam skalnata puščava. Za 700 let bo zrastle v tej puščavi jelka; iz njenega lesa bodo naredili zibel, in otrok, ki bo ležal v nji, bo dobil vse zaklade Bogatinove. [Rutar 1997: 110]

⁸ Terensko gradivo. Povedala F. Šest, 2004.

⁹ Avtoričin ded.

V tej povedki ne zvemo, kaj se zgodi z lovцем; morda je Rutar menil, da velja zanj ista usoda, ki jo je opisal že v prvi varianti. In če Zlatoroga zadene svinčenka, zraste iz njegovega potu čudodelna roža; po vsej verjetnosti je bil to krvavi pot. Tu gre sicer za jezik, zapisan v 19. stoletju, folklorno slovstvo pa ohranja še starejše značilnosti jezika. A vendarle nas ob tem izrazu mika razmišljati še o drugačnih aluzijah.

Poleg zlatih rogov je čudežna roža najpogostejši atribut belih in zlatorogih bajeslovnih živali in predstavlja ključ do zemeljskih zakladov. Poleg rože mogote je v bohinjškem folklornem izročilu poznan še čudežni praprotni cvetek, ki cvete na kresni večer od enajstih do polnoči, in če se ga človeku posreči ujeti, je zelo srečen: *Čō gre takret člok v gošo z bevo rutco al pa srebrno škatalco, ga vohk vanjo ujime. ... Zve za vse zaklade v zemljo en v vodo* [NVSZ: 31].¹⁰ Ta cvet, ki je kakor majcena zvezdica, je torej ključ do vseh zemeljskih zakladov.

Cvet ima že od pradavnine bogato simboliko v vseh religijah in kulturah človeštva. Prav tako kot metulj predstavlja vez med nebom in zemljo, med nadnaravnim in zemeljskim, zato odpira pota tudi k dušam umrlih in zemeljskim zakladom. Oblika in barva zvezdice, bel robček in srebrna škatica so dodatni atributi teh svetov. Zvezdica predstavlja svetlobo, ki prežarja temo nezavednega. Osvetljuje mikavno in nevarno mejo med dobrim in zlim. Prav tako sta zgovorna poseben čas in posebna ura: kresni večer od enajstih do polnoči, ki s svetom hkrati simbolizira spremenljivost in minljivost »večnostnega trenutka« in človekovega hrepenenja in življenja nasploh. Če se človeku posreči dokopati do tega ključa, je njegova sreča kratkotrajna, kajti potem mu je stalno za petami ta zelen mož, ki hoče cvet dobiti nazaj. V tem boju med svetlim in temnim pa smo spet pri Zlatorogu in njegovem demonskem zasledovalcu, zelenem lovcu. Ta v svojo zahrbtno zanke večno lovi tudi človeka, ki je v sli po materialnih dobrinah prekoračil nevarno mejo med tu in onkraj. Zato ni čudno, da motivov o zlatorogi bajeslovni živali in njenih preganjalcih ne najdemo samo v evropskem gorskem svetu, pač pa so poznani tudi v duhovni kulturi drugih indoevropskih narodov. Tudi izraz *gams*, ki smo ga prevzeli iz bavarske nemščine, izvira iz korenin nekega neznanega predantičnega alpskega jezika [Snoj 1997: 136].

Če se je včasih v gorah zgodila kaka nesreča, ni bil kriv samo Zlatorog, ki je *pobodel* marsikakšnega predrzneža, pač pa so ga lahko tudi *vile potisnole* (porinile) čez skalovje navzdol. Te so prav tako bele, kot Zlatorog, stale so na straži, da se ne bi kdo preveč približal njihovemu kraljestvu. V povedki »Ma tkuj bele vase kæt ana vila« [NVSZ: 43] že naslov pojasnjuje njihovo najmarkantnejšo značilnost, nenavadno svetle lase. Stari ljudje v Bohinju še dandanašnji niso preveč navdušeni nad svetlolasimi ljudmi, ker se bojijo, da bi utegnili biti prav tako muhasti kot vile. To velja predvsem za ženske, a tudi do izrazito svetlolasega moškega niso preveč prijazno razpoloženi, saj pravijo, da je *obevæn kot ta bel zajc*. Narečni izraz *obevæn* je zelo nazoren, a težko prevedljiv; pomeni nekaj med belkastim in preveč svetlim. Izjemno svetlolasi ljudje so bili prav tako zaznamovani kot rdečelas. Gorske vile so v bohinjških povedkah delovale zlovešče zaradi svojih »belih« las in muhasto eterične pojavnosti. Kot meglice so se potegnile prek skalovja in se stopile z okolico:

¹⁰ Povedala Štefka Jazbar (1903–2002), Stara Fužina, 1973.

Za vile so reklə, da majo tačè obevne doje vase k an prədivo. To ni bo prov nəč obrajtano, zato k so se əldje vil balə. So zapodval, da nkol na veš, kogá jəm pride na misov, čə jəh srečaš. Kakšən ravbšic jə včasəh zapodvov, da j takò žəno srečov, k se j k ana məgva potəgniva prək skalovja. Pa s jo j hitro pomagov preč, da b se mo kakšna nasreča na nardiva.

So zapodval star əldje, da so tačè bele žəné v gorəh, da v skalovjo žvejo, v vuknjah notrə, pa gamse pasəjo. A so ble to vile al jə bva še kakšna druga reč, na vem. [NVSZ: 43]

Pripovedovalec si v tej povedki ni bil čisto na jasnem, ali gre v gorskem svetu samo za vile ali so *bele žene* drugačna, vendar sorodna bajna bitja. Saj tudi ni čudno, kajti bajna bitja so si po svojem izvoru, vlogi in pojavnosti mnogokrat tako blizu in hkrati navzkriž, da težko prepoznamo njihovo »pravo podobo«. To povedko je likovno interpretirala akademska slikarka Marija Lucija Stupica,¹¹ ki jo je tudi sicer pritegoval vilinski svet in še predvsem lunarni pol kozmosa.

Že zdavnaj pokojni pastir,¹² ki je v Toscu pasel vole, nam je otrokom pripovedoval, da pod Triglavom prebivajo čisto majhne in pokrite bele žene, ki prilezejo iz skalnih lukenj in skačejo kakor žabe. Ta nenavadna ženska bajna bitja po velikosti še najbolj spominjajo na pravljичne palčice. Manj pravljичno dozvetni otroci so se pripovedovalcu nasmihali, nekateri pa so tudi razmišljali, ali niso morda k njegovi domišljiji pripomogla srečanja z alpskim svizcem (*Marmota marmota*), ki živi v skalah nad gozdno mejo in se v svojem svetlem kožuščku postavlja na zadnje noge, kakor bi bil človek.

Po vilinskem svetu razgledan človek bi upravičeno pričakoval, da je Bohinj s svojim jezerom in vodnimi izviri kakor nalašč ustvarjen za prebivališče vodnih vil. A do zdaj se še ni posrečilo najti bajke, v kateri bi vsaj ob jezeru prebivale vodne ali kakršnekoli druge vile. V povedki »Vila« [NVSZ: 42]¹³ zremo, da naj bi včasih prebivale nad Ukčovo domačijo v Podjelju:

kokər da j nad Vukčovəm gor v skal ana takà vuknja, pa dog se j švo notrə. Tam notrə, so pravlə, da so ble vile. Pa kodər jə biv sonce, so se čəsale vodzuna.

Potle səm pa jest barov¹⁴ Vukčovga Toneja, čə jəh jə kdà vidov. Jə pa rekov, da j le ləsica imeva ta male notrə, pa da jəm jə včasəh kuro prvlekvə co gorə.

Kdà so ble pa vile, se pa več na ve. To j bo žə bohve kdà; to se j pozabivo.

Zdi se, kot da gospodarju ni bilo všeč, da bi nad njegovo hišo prebivale vile, pripovedovalka pa se tudi ni sprijaznila s tako demitizirano zgodbo, zato je razglabljalala, da so vile tu živele že davno pred lisico in se je to pozabilo.

¹¹ Ilustracija povedke »Ma tkuj bele vase ...« je v *Bohinjskih pravljicah* [Cvetek (idr. ur.) 1999] v Zbirki Umetniška slikanica.

¹² Avgust Hkavec (1902–1983), Brnjekov Gustəlj, Srednja vas v Bohinju.

¹³ Povedala Cecilija Smukavec (r. 1926), Bvaškova Cilka, Sp. Podjelje, 1991.

¹⁴ Pripovedovalka govori na moškega.

V kratki pripovedi »Rojenice pa sojenice« [NVSZ: 44] je pripovedovalec¹⁵ že na začetku razložil:

Vile so rojenice pa sojenice. Sojenice so že koj ob rojstvo napovedale, kogá bo s tãm pa tãm votrokam, pa kuj cajt bo živov.

Vile so zvačer hodile præk Javorãnce pa bele halje so imele. Ponoč so pršle pa bliže pa vokol so hodile.

Pripovedovalec je menil, da gre pri sojenicah in rojenicah za dve vrsti vil. V folklornem izročilu so se vloge vil, rojenic in sojenic pomešale, kajti, kot že rečeno, so ljudje zamenjavali tudi bajna bitja. Tudi pisatelj Janez Jalen, ki je že leta 1915 prišel kot kaplan službovat v Srednjo vas, je slišal o vilah na Javornici, kar je zapisal v svoji lovsko planinski povesti »Trop brez zvoncev«: *Kakor lastovičja gnezda so bili pripeti seniki v strmo Javornico, na kateri so v starodavnih časih triglavske žene platno belile* [Jalen 1988: 106]. Triglavske žene so v Bohinju včasih imenovali bele žene ali vile, ki so prebivale v triglavskem pogorju, ponavadi tiste v Zlatorogovi družbi. V Rutarjevi povedki pa so rojenice obdelovale Zlatorogov rajski vrt, čeprav bohinske rojenice največkrat predejo in tkejo. A tudi triglavske žene iz Jalnove povesti imajo opravka s tkanjem in beljenjem platna. Zato so njihove priprave kolovrat, vreteno in tudi statve. Ti atributi simbolizirajo njihovo posebno nalogo, ki jo razodeva že njihovo poimenovanje – rojenice, sojenice. Take poznajo po vsem slovanskem svetu. Njim sorodne so tri starogrške sojenice – Kloto (predica), Lahezis (dodeljevalka usode) in Atropos (neizogibna). S skupnim imenom so Mojre, kar v grščini pomeni odmerjevalke. Tudi one so novorojenčkom odmerjale usodo: prva jim je predla nit življenja, druga jo je ravnala in merila, tretja pa prerezala, kadar mu je bilo usojeno umreti. Rimske sojenice so prav tako tri, imenujejo se parke, nastale so iz boginje rojstva, ki se je imenovala Parka. Njihovo ime je v slovenski poeziji populariziral France Prešeren, ko je v petem sonetu ljubezni zapel: *Dovolj mi let je že napredla Parka* [Prešeren 1985: 82].

V Bohinju se rojenicam in sojenicam niso prikupovali s hrano, da bi otroku določile lepšo življenjsko pot. V bohinskem folklornem izročilu še niso odkrite njihove »konkretne« napovedi za kakega novorojenčka. Mencinger pa je v *Moji hoji na Triglav* zapisal vražo, da mora novorojenček jokati, ko ga botri prinesejo od krsta, sicer mu bo pri rojenicah trda predla: *Novorojenček je jokal po stari pravici, ker ga morajo čuti vse štiri stene, sicer mu rojenice ne podelé dolgega življenja* [Mencinger III 1963: 60].

Zaradi njihovega poglobitnega poslanstva so rojenice in sojenice postavljene v bližino smrti. Raziskovalci bajeslovnega izročila jih zato povezujejo z vero v duše umrlih. Tudi znameniti poljski etnolog Kazimierz Moszyński v obsežnem delu o duhovni kulturi Slovanov povezuje rojenice in sojenice z rajnimi dušami ter jih uvršča med demone usode [Moszyński 1967].

Večkrat so ljudje rojenicam in sojenicam prisodili še druge vloge, naredili so jih za zavetnice rodovitnosti, ki kmetom svetujejo in pomagajo do dobre letine. Pripovedovalka¹⁶ spod

¹⁵ Povedal Stanko Langus (1919–2000), Kovačičov Stanko, Ribčev laz, 1987.

¹⁶ F. Šest.

Studora je povedala, da na Rajni nad Studorom prebivajo vile, to so bele žene, ker so belo oblečene. Lahko jim rečemo še rojenice ali sojenice, saj človeku napovedujejo tudi usodo. Ledinsko ime Rajna zato, ker so tam v davnih časih pokopavali rajne. Edino v njeni pripovedi so vile na daljavo nagovarjale prebivalce; spomladi so jih z refrenom ljudske pesmi vabile: *Kmetič, le pojd orat, ženka sejat!* In tisti, ki so spoštovali njihove nasvete, so imeli dobro letino. O napovedovanju življenjske usode, pa je pripovedovalka menila, da so ponavadi povedale *bolj slabo* (bolj slabo). Sicer pa so bile to lepe mladenke v belem, ki so si rade spletale cvetlične venčke za na glavo. Morda je tudi tej pripovedi botrovala kaka bajka iz *staroh bukla*.

Kakor pove prva zgodba, so se ljudje vil bali in tudi vilam ni bilo nič do tega, da bi se jim preveč približale; vzajemno so se držali v varni razdalji. Drugače je seveda v sanjah, še posebno, če se te vtihotapijo v leposlovje. V bohinjski povesti »Trop brez zvoncev« je Jalen o otroku, ki se mu je sanjalo, zapisal, da se je izgubil: *Nisem bil revež. Lepo je bilo. Bela žena me je spremljala* [Jalen 1988: 14].

V zvezi z belimi ženami pa mi že od ranega otroštva zaseda zavest bajno bitje *Béva*, s katero so nas večkrat strašili: *Boš vidov, te bo Béva, če na boš pridn!*« Béva je že skoraj izumrla, razen Ivane Cvetek (roj. 1914) je tudi stari ljudje več ne poznajo. Njeno ime pove, da gre za belo žensko bajno bitje, torej: Bela, a je zaradi švapanja nekdanji trdi l pred samoglasnikom a prešel v dvoustnični v. Morda so nekoč v tem primeru običajno izgovarjali široki ê, lahko pa je imel tudi razločevalni pomen, saj Béva pomeni Bohinjsko Belo. Torej je v obeh primerih prišla v rabo posamostaljena pridevniška beseda (tako kot na primer dežurni: dežurni zdravnik ipd.). Široki ê pa je zaradi »drugačnosti« zbuja pri otrocih močnejši učinek strahu, kar lahko potrdim iz lastne izkušnje. Naša babica, ki je bila doma iz Češnjice, je izgovarjala besedo volk s širokim ô: *vók*; v Srednji vasi pa se reče *vók*. Njena izgovorjava je učinkovala zelo strašljivo. Nekoč sem kot majhna deklica hotela iti sama v planino, a me je babica na miren način ustavila, ko je potihlo rekla: *Te bo vók*.

Bévo sem si predstavljala s spačenim belim obrazom, spominjal me je na tiste šemske like pri oteповcih, ki so s svojimi platnenimi maskami uprizarjali rajne prednike. Lahko pa je Béva predstavljala prav smrt, saj pogosto slišimo evfemistično govoriti o njej: *K bo pršla ta béva, bo pa vse zdévano* (ko bo prišla ta bela, bo pa vse delo dokončano). Naša mama malo za šalo in tudi zares vseskozi trdi, da je *Béva sestrična od Pehte*. In če gledamo to sredozimno žensko bajno bitje v vlogi voditeljice duš mrtvih, lahko najdemo sorodne poteze.

Jakob Kelemina je v uvodu k *Bajkam in povedkam slovenskega ljudstva* zapisal, da pomenja *Bela žena Slovincem vseobče tudi smrt*. Pravi, da je pri nas *podobna Smrtnjaka s koso od kraja neznanca. Domača predstava je Bela žena, nazvana tudi Božja deklica* [Kelemina 1930: 24]. In končno bi se bilo vredno ustaviti pri nemških *Billeweiss*, belih vilah, ki odnašajo žito s polj, tako kot ponekod vedomci.¹⁷ Kelemina je predvideval, da se v etimologiji njihovega imena v prvem delu skriva slovenska vila, drugi del pa v nemščini pomeni bel [Kelemina 1930: 15].

¹⁷ Vedomci v Bohinju ne pobirajo žita in tudi ne predstavljajo duš umrlih otrok. Pač pa so to duše rajnikov, ki so v življenju grešili, zato kot majhne lučke blodijo okrog.

Vile lahko spreminjajo svojo podobo in s tem tudi svojo »barvo«. V vzhodni Sibiriji so verovali v ženska bitja z dolgimi lasmi in oblečene v črnino. Ti ženski demoni se včasih mešajo z vilami in veščami oziroma čarovnicami. Črne žene naznanjajo ali prinašajo nesrečo [Ovsec 1991: 387]. V bohinjski zbirki že naslov povedke, »To j bva nasreča, ta baba«, razlaga privid žene, za katero se je kasneje razvozlatlo, da je naznanjala bližajočo se nesrečo:

Se oberava, pa začne itə tlele vod Vodarja trdó pər naš hiš ana ženska; bva j pa tok fanj zavita, plet jə imeva, pa v rut jə bva pokrita. Pa tok jə gledova v zid, v hišo tja obrnjen obraz; tok jə šla k ana məgva.

Pa prav Petr: »Kogà gre pa zej ana baba k vam?«

Jest pa rečem: »Pər nas jə pa šə tma. Zdej pa počakejva, čə bo pršla nazaj dol po štapah.«

Slišov se pa je, da j na kljuko prtisnova, da j kljuka počla.

Petr jə šov žə tjavən damu, jest pa k naš hiš gorə. Jest čakam tamle zada, da do naš pršlə. To me j bo pa strah! Pa prideta našedva pa pravta: »Joj, mi se b bli zej pa kmav ubilə!« [NVSZ: 87]

Pripovedovalniki¹⁸ domači so šli v Jereko po seno s sposojenim konjem, ki je bil *šteth* (šatljiv, trmast in neubogljiv). Ker se je prestrašil, je tako podivjal, da so vsi, ki so sedeli na vrhu naloženega voza, odreveneli od strahu. Če ga ne bi bili ustavili gasilci v Srednji vasi, bi se bila na bližnjem ostrem ovinku lahko zgodila huda nesreča. Privid črne žene, ki ni vstopila v hišo, jo je naznanil:

Odolnjekov Petr me j potle ankrèt šə barov, kogà j bva to za anà, k jə takret k nam pršla. Potle mo pa povem, koko j bo.

Jə pa rekov: »To j bva nasreča, ta baba.« [NVSZ: 88]

Ista pripovedovalka je na kvatrnj petek pred božičem srečala od Stare Fužine proti Studoru dve podobni črni ženi:

Nankret pa pred mano na desnə dve postavə dəlvən; se j le pəljavo, nəč obraza vidlo, špičasto, kət člok vəliko; ni šlo, le pəljavo se je. Jest prəsənečen, kaj da sta le tiho, k sta bli dve, bə pa ja reklə dobər vəčer.

Pa pravəm sam pər tja sebə: »Koko, da so te ženske tkuj črno obočene?« ... k sta pa tə dve ženskə pršlə do Židana, prəd to hišo, j pa tak vrišč nastov, kət b rekov, da so se aní srečalə. [NVSZ: 132]

Niso je dotekli, le slišalo se je vriskanje, petje in preklinjanje, pri *stogovih* (skupini kozolcev pred vasjo Studor) je pa vse zginilo. Pripovedovalka je ugotovila, da je bila to divja jaga.

V prvem primeru pa gre za neko žensko prikazen, ki pooseblja nesrečo. Podobna je hudemu času, bohinjski mitološki kategoriji nesrečnega časa, ki ponavadi najraje kliče človeka ob posebnem času; v kvatrah itn. Ta se pojavlja kot neviden duh in človeka vabi v nevarnost, da bi ga pahnil v nesrečo. Človeka, ki ga kliče hudi čas, težko ustavijo, da ne bi rinil v nesrečo. Se je pa že zgodilo, da so komu preprečili srečanje z njim in takrat so drugi

¹⁸ F. Šest, 1991.

Ljudje slišali hud čas, ki je vpil: *Čas jə pršov, človeka pa ni!*« [NVSZ: 62].¹⁹ In še po drugi varianti: *Hud čas jə tò, človeka pa ni!* [NVSZ: 63]²⁰ Različice povedk o hudem času so prav tako poznane na Tolminskem.

Črna žena, ki se je približala hiši in pokljukala, ni mogla vstopiti, ker so se ljudje rešili, zato se je morala vrniti v svoj svet. V drugem primeru pa gre za kvatrni čas in tudi pripovedovalka je menila, da sta mitični črni ženski spadali k divji jagi, to pa je edini primer pri nas, da bi k divji jagi prištevali ženska bajna bitja. Čeprav je v nebohinskem folklornem izročilu Pehta poznana kot voditeljica peklenske ali ponočne jage, kakor se v Bohinju najpogosteje reče peklenskemu hrumenju nočnih demonov. Zanimivo pa je, da jo je pripovedovalka imenovala divja jaga, kar se zelo redko sliši. V »deželi ravbšicov« je divja jaga narečni sinonim za divji lov, imenovan tudi *ravbšicanje*, krivolov itn.

V Bohinju tudi niso poznani Pehtini obredni obhodi na predvečer praznika svetih treh kraljev. Pač pa je sredozimka celo leto služila za strašilo otrokom, če so bili poredni in predvsem, če so se zvečer predolgo potepali. Veljalo je, da jih je lahko vzela Pehta, če v *omariji* (kadar zvoni avemarijo) še niso bili doma. Pozimi so otrokom napravili v sneg odtise s pleteno košaro ali jerbasom, češ da so to odtisi Pehtinih podplatov. Marija Arh (1907–2003) je povedala, da jo je snaha večkrat prosila, naj otroke prestraši s Pehto. Oblekla si je star kožuh in črne rokavice, potem pa je skoz priprta vrata pomolila roki in mahala z njima po zraku. Za nekaj časa je ta strah zadostoval, potem pa ga je bilo treba ponoviti. V knjigi NVSZ ima ena izmed petih zgodb o Pehti zelo poveden naslov »Pehte se nismo nač balə«. V njej zvemo, kako so Pehto naredili:

*So nas strašil z njo, da nas bo Pehta, čə na bomo pridnə.
Včas so votlə kerga ustrašt, k nas predovg ni bo zvəčer domu. Včas so imele
ženske doge ciklje pa še ane dva juntərfata. Potle j pa pršla kakšna starejša,
pa cikljo j nad gvávo država, da se j le mav roka vidla. Samo ni smeva bit
domača. Tok so pər nas Pehto naredlə. [NVSZ: 39]²¹*

V drugi zgodbi isti pripovedovalec že uvodoma pove: *Pehta j žə davno vən ...*, kar pomeni, da je že dolgo več ne upoštevalo [NVSZ: 41].

Manjši otroci so se je tu pa tam še bali. Ana Stare (roj. 1918) iz Češnjice je povedala zgodbo, kako so se fantje in dekleta znebili mlajših otrok, ki so se zbirali v isti hiši. Da ne bi poslušali njihovih pogovorov, so jih odslovili na diplomatski način; eden izmed njih je dejal:

*»əncoj bo pa Pehta pər Basarjo vəčerjova.«
Votroc so se pa bal Pehte, k so jəh strašil z njo. So se pa tkuj ustrašlə, da so
s koj damu pomagalə. Kar tok so se vkəp təšalə, pa vsə nankrət so se votlə
skoz vrata zbasatə. Pa s niso vupal məm Basarja, k so misləl, da jəh bo
Pehta dobiva. [NVSZ: 38]*

¹⁹ Povedala F. Šest, 1991.

²⁰ Povedala Frančiška Žagar (1904–2001), Bizjakova mama, Stara Fužina, 1989.

²¹ Povedal Franc Čuden (1905–1994), Čučk, Bitnje, 1990.

Poleg pripovedi o Pehti pa se ohranjajo še leksemi, ki s Pehto žaljivo primerjajo debele, neurejene ali sitne ženske: *Jə žə cəva Pehta; jə dəbeva* ali *dəbev kət Pehta* (v Zgornji Bohinjski dolini ženske govorijo na moškega). Celo glagol je izpeljan iz lastnega imena Pehta: *Se j žə čist spehtōv* (se je razlezal, razlezla). Ne smemo pa ga zamenjati z nedovršnim glagolom *pəhtétə (jə pəhtōv)*, v pomenu puhteti, smrdeti, oddajati neprijeten vonj po razpadanju; v glavnem za mrliča na mrtvaškem odru rečejo, da *pəhti*. Pravimo pa tudi: *Jə dəbev, da žə kar pəhti*.

Pehtam podobnim in skupim ženskam v Zgornji dolini rečejo tudi *škomp*, za katerega pa se ne ve več, da bi pomenil otep slame. Morda pa je zmerljivka v sorodu z bajnim bitjem škopnikom, ki ga tudi ne moremo najti v Bohinju?!

V pripovedi »Te bo Pehta!« [NVSZ: 37]²² zvemo, da je polenta med mestejami²³ varovalno sredstvo pred Pehto:

Za Pehto so govorlə, da j bva ana takə stara hudobna baba, k se j na podstrešnə skrəvava, pa votroče strašiva al pa j šə kerga ukradla.

Kaže, da j kar po rajfnjeko dol pršla, k so govorlə, da s jə mogov dat v peč polento. Da jo j pršla jest məd mesteje, potle jəh pa ni pršla isket. Pa da jəh tud strašiva ni več.

Druga apotropajska jed, ki odžene Pehto, pa je korenjevka: *Čə Pehta pride k hiš, se jə more korənjevko skubatə. Korenje pa moko se pokuha pa zmeša. Čə jo Pehta jé, jo vodženeš, da jo ni več k hišə* [NVSZ: 36].²⁴

Kaže, da bi se bil hudomušni pripovedovalec rad odkrižal tudi manj bajeslovnih peht: *Jest še za ane par peht vem, samo na vem, čə b votle korənjevko jestə* [NVSZ: 36].

V Bohinju se Pehta spusti po dimniku ko kakšen škrat ali mora, ki lahko pride tudi skoz ključavnico. Korenjevka tudi ni običajna bohinja jed, pač pa je pripravljena nalašč za odganjanje Pehte. Koren ima v folklornem izročilu varovalno moč.

Pehta studorske pripovedovalke Šestove je podobna Vandotovi literarni junakinji iz povesti *Kekec na voléji sledi*. Hodila je po gozdu, po vasi in po že omenjeni Rajni nad Studorom:

Pehta j bva stara, zgubana, pa le tačə cunje j imeva na sebə, zlo slabe. Tako dógo cifasto čikljo j imeva, pa koš na hrbto, da j imeva ročé frej. Jə jmeva mávše [malhe] za zdravilne rože. Skuštran vasje so jə spod rute gledalə. əldje jo niso maral srečatə. Tud so jo srečalə, davno, k so hodil v polje, pa v gošo pa v pvanino. ... Pa po Rajnə j tud hodiva. Jə imeva paljco, da j votroče z njo nakadiva. K anə potovka j bva. [Terensko gradivo, 2004]

Sredozimka zna tudi presti, zato je neposredno povezana s krvoločnim ženskim bajnim bitjem Torkljo, ki je v Bohinju več ne poznajo iz folklornega izročila. Jo je pa še leta 1972

²² Povedala Marija Gašperin (1916–1997), Hlipova Micka, Stara Fužina, 1989.

²³ Mesteje (mn.) se imenuje odprtina pred kuriščem kmečke peči.

²⁴ Povedal Janez Zalokar (1905–1987), Žalehar, Zgornje Gorjuše, 1985.

poznala Franciška Uršič (1892–1985) iz Srednje vasi. V pripovedi »Kvatrə« [NVSZ: 137–138] je povedala, da so v kvatrnih tednih predli samo do večerje, po večerji pa ne več, sicer bi prišel hudobec prest. V zgodbi zvemo, kaj se je zgodilo z neko ženo, ki te prepovedi na kvatrni petek zvečer ni upoštevala: *Ponoč jə j pa torklja prnesla prəd vrata dəvet vrəten pa zabičova: »Čə do jutrə tgə na spredeš, bəš ubita.«*

Ljudsko število devet, ki je zadnje v vrsti števil, napoveduje konec in obenem začetek, v njem lahko najdemo prisposodo rojstva ali smrti. Tudi vreteno s svojim vrtenjem simbolizira večno vračanje in neogibno usodo smrti. Ta simbolika je poznana že pri rojenicah in sojenicah.

Iz povedke ne zvemo, kako se je ta bajeslovna naloga končala. Pač pa se nadaljuje s prepovedjo preje, ki je veljala tudi na sv. Vincenca dan (22. jan.). Neka predrzna predica se je nespoštljivo upirala svetniku: *Svet Vincenc gor al dol, kodelja more dol*. Ker je prekršila tabu, jo je kodelja ubila. Na sv. Vincencija in na sv. Štefana se tudi ne sme voziti s konji: *Pa s konj tud niso smel vən na svetga Vincenca pa na svetga Štefana. Ankrèt so ta dan pər an hiš vozil s konjə, k so pa druj dan zjutra pršlə v hlev, so bli pa mrtli pa za kopita v strop vobešeno* [NVSZ: 137–138].

Zadnja primera kažeta, da sta krščanska svetnika prevzela vlogo pogankega ženskega bajnega bitja, saj sta prav tako kruto kot Torklja kaznovala kršitelje tabuja. Torklji ponekod rečejo tudi Kvatrna baba ali Kvatrnica, ker je bedela nad kvatrnimi tedni v letu. V Bohinju je to delo opravljal Kvatrnjek:

Adən jə pa tud šov v vas na kvatrnə sboto, jə pa kvatrnjeka zagledov, pa na drujmo vogvo spet, kamər jə skočov.

Kvatrnjek jə vėč člok kokər v naravə pa ldem se prkazvuje, čə kvatrov na spoštvuejo. [NVSZ: 134]²⁵

*Kvatrnječə so hodil v kvatrəh okolə. Tə so bli tud təc divjə. Kvatrnjek jə an tak popačen pa hud možak, pa napadalən. Ldje so se balə, da b ga na bli srečalə. Čə j bva luna, ga j ker srečov.*²⁶

Drugič je pripovedovalka spet dodala, da se je Kvatrnjek lahko spremenil v psa in se zakadil v človeka [Terenski zapiski 2005].

V Bohinju so kvatre moškega spola: *kvatrə* (2. sklon: *kvatər, kvatrov*). Stari ljudje se pritožujejo, da se več ne spoštuje *kvatrov* tako, kakor so jih včasih. *Koko pa nəj jəh spoštvuejo, čə šə na vədo ne, kda so*, je modro rekla zdaj že pokojna Zofka Logar spod Studora.

Mnogim tudi ni jasno, kaj pomenijo; beseda izvira iz latinščine: *quattuor tempora*, štirje časi. Tako se je včasih delilo cerkveno leto, po novem rimskem koledarju so kvatre odpravljene, v pratiki pa so še označene. Prvi kvatrni teden je po pepelnici, drugi po binkoštni nedelji, tretji v tednu po 14. septembru, po nedelji, ki je posvečena spominu povišanja sv.

²⁵ Povedal Alojz Žnidar (1912–1990), Sodarjov Lojz, Nomenj, 1986.

²⁶ F. Šest, 2004.

Križa. Temu prazniku je posvečena cerkev na Koprivniku. Četrty kvatrn teden, tj. tretji teden v adventu, pa je najstrožji, takrat nastopijo božične kvatre. V kvatrah so se morali verniki postiti trikrat na teden, ženske so se morale za v cerkev temneje obleči. Še posebno so morali moliti za pokojnike in se zahvaljevati Bogu za prejete dobrote. Krščanske kvatre so se stopile s prvotnimi poganskimi obredji, ki so bila prav tako povezana s štirimi letnimi časi in s prošnjami za dobro rast in letino ter s spominom na pokojne. Vendar so krščanske kvatre v Bohinju nudile zatočišče mnogim verskim pretiravanjem in številnim poganskim vražam, ki so še danes trdoživo zasidrane v verovanju sodobnega Bohinjca. Če se spomnimo razvpitih izginotij v bohinjskih hribih in v dolini, so jih domačini večinoma pripisali posledicam kvatrnega časa. Že pisatelj Janez Mencinger, ki je imel sila negativen odnos do vraževerja oziroma do *babjeverstva*, kakor ga je tudi imenoval, je med svojimi rojaki spoznal, da je *pri preprostih ljudeh vraža močnejša od vere in da je vraža slepa za vsako prepričanje* [Mencinger II 1962: 158–159]. Je pa v potopisu o hoji na Triglav zapisal, da pa vendarle razume ljudi, ki se posebno v gorah borijo z neusmiljeno naravo:

Ta sila često prav usodno poseže v gorjansko življenje. Mož je zjutraj zdrav in jak, do večera ga ubije strela, zasuje plaz, v prepad telebi kamen, ki se mu je utrgal pod nogo. ... Proti takim silam in njih groznim, iznenadnim činom ni pomoči. Zatorej ni čuda, da se nahaja pri nas toliko vraž, ki so stare kakor Bohinj. Bojazen poraja kakor nočne strahove tako podzemeljske duhove, škrate in druge gorske pošasti, ker živa domišljija podtika vse razne usodne pojave brezčutne in mrtve prirode živim, čutečim bitjem, ki svoje čutenje javljajo s sovraštvom proti človeku, kadar prodira v njih bajevno kraljestvo. ... Vsako bogato rudno jamo čuva ali iz rudokopa preganja zeleni škratelj, in takisto so bile prostrane goličave med visokimi vrhovi, ki jih zdaj pokrivajo kamni prodovi in led, nekdanj bobotni pašniki in travniki, a razdejali in pokončali so jih gorski duhovi, ko jih je človek hote ali nehote razsrdil. [Mencinger III 1963: 159]

V tem komentarju, ki ga je Mencinger položil v usta svojemu junaku Melkijadu, spoznamo genezo vraž z bajnimi bitji, s katerimi je bil Mencinger dobro seznanjen, saj v svojih delih in zapiskih omenja številne pripovedovalce. Vendarle pa pri razdejanju bobotnih planinskih pašnikov in travnikov pogrešamo Zlatoroga, kajti v Mencingerjevi pripovedi so jih pokončali gorski duhovi.

Mencinger je krivil celo duhovnike, ki naj bi bili takrat povečini sinovi plemenitnikov in meščanov in zato niso znali ali pa so se sramovali

jezika zaničevanega kmeta, kateremu je bilo v zaničevanem jeziku oznanjati božjo besedo:
Nauk je bil torej često slab in nedostaten ter ni mogel izruvat korenin starega poganstva iz narodovih src. Kmet je ondaj pravemu Bogu služil kar najgorečnejše, zaeno pa vražno pazil, da se ne zameri starim bogovom, postavljenim v zakotje. [Mencinger II 1962: 247]

Pisatelj je mislil na bohinjsko zakotje, kamor so se po izročilu zatekli pregnani poganski bogovi in s tem je povezana tudi etimologija krajevnega imena Bohinj: *Poganski bogovi ... so nadedi svojemu novemu domišču iz same hvaležnosti ime Boginj: dom bogov* [Mencinger III 1963: 8].

Najprej je bil prepričan, da je vraževerje izključno plod človekove nemoči in zaostalosti, a pozneje se je razgledal še po drugih slovenskih krajih in je spoznal, da se ga ne da kar tako izkoreniniti, saj so naši predniki tisočletja živeli s temi modeli dojemanja sveta.

Zato se je v sklepu potopisa kar nekako opravičil svojim rojakom: *Tisti in enaki nedostatki so nemara že pozabljeni v Bohinju; a jaz sem jih za nedavnih let opazoval v drugih pokrajinah slovenske domovine in celo takih, ki so bolj odprte občevanju s sosedi in zgledom, budečim napredek, nego moj trdni, starodavni Bohinj* [Mencinger III 1963: 188].

V njegovih delih sicer kar mrgoli vraž, ki se povezujejo z njemu ljubimi šegami in navadami, tem pa priznava, da so dragocen plod ustvarjanja in življenja naših prednikov, ki s svojimi pradavnimi izkušnjami varujejo človeka pred zmotami in zablodami: *V domači hiši so lastni spomini in pomenki, svoji pregovori in šege, ki so trdna vez za vso družino in jo varuje mnogih zmot, napak in razbrzdanosti* [Mencinger I 1961: 294–295].

Tudi za žanre folklornega pripovedništva je zapisal, da jih *ni treba veliko piliti in prena-rejati* [Mencinger I 1963: 66]. Po tej izjavi sodeč upam, da Mencinger v literarnem pogledu ni kaj »dosti pilil« bajnih bitij, pač pa je predstavil take, kakršne so mu opisale *živoslube babice*, stara teta, stari planšar, kovač, sestri Špela in Lenka in še mnogi drugi, zapisani v njegovih delih, pismih in beležnicah.

Mencinger je zapisal, da so stari Bohinjci za Triglav verjeli, da je razen ene gore najvišji na svetu. Višja naj bi bila samo tista gora, na kateri je pristala Noetova barka ob vesoljnem potopu. Tudi gora na južni strani Bogatina bi bila rada višja od Triglava, a je bila za svojo predrznost kaznovana tako, da se je podrla, odtod tudi njeno ime. Mencinger je zapisal to aitiološko povedko o Podrti gori v svojem potopisu [Mencinger III 1963: 77]. Med Bohinjci se je najbrž ohranila prav po njegovi zaslugi in tudi variante se ne razlikujejo dosti od njegovega zapisa.

Včasih je vsaka gora imela svojega duha in svojega *lintverna*, ki sta se bojevala za oblast in pri tem pustošila svet okoli sebe. V povedki »Podrta gora« v zbirki *NVSVZ* sta uporabljena oba izraza, *zmaj* in *lintvern*, kakor so včasih narečno imenovali zmaja. Lintvern prihaja iz nemščine (*Lindwurm*), danes ga uporabljajo samo starejši ljudje in še to povečini za zmerljivko.

Po vsem Bohinju se še danes pozna, kako sta duh in lintvern posipala skale:

Žə davno nazaj v starəh cajtəh jə votla ana gora za jezeram bit viš kət Trəgvav. Njen duh jo j napəhvov, zmaj jə pa vzəgvov pa prətegvov skale. Pa Boh ni tga dopustov. Kjə bva žə skorej lih tkuj vsoka kət Trəgvav, se j pa kar nankrət s strešnəm grmenjam prəpočla pa ssuva. [NVSVZ: 175]²⁷

²⁷ Štefka Jazbar (1903–2002), Stara Fužina, 1972.

Zmaj se v tej povedki pojavlja kot podzemno bajno bitje, ki prebiva znotraj gore, in vsaka gora naj bi imela svojega. S svojimi premiki povzroča usodne spremembe v bohinjškem gorskem svetu. Z gorskim demonom predstavljata zle sile v božjem stvarstvu, zato Bog kaznuje njuno prevzetnost in pokaže, da je on stvarnik nebes in zemlje.

Zmaj se lahko izvali iz jajca, ki ga znese star petelin:

Brnjekov Gustelj jə pasov vole v Tosco. Ankret jə pər Petro zapodvov, da j navarno imet prəstarga pətəlina. An dan vòhka le zakokodaka kət kura pa zrəfəta v góre. Pod Triglav. Pa néče v an vuknjə jėjce znese. Potle pa crkne. Z jejca se pa zmaj zvali, pa trahta, kda bo kdo mem pršov. [Teren-sko gradivo, 1995]

Frančiška Šest je dejala, da se je včasih res *narajmov* (našel) tak popačen petelin, ki se je narava poigrala z njim; tak da je včasih znesel kako jajce. Bil je tudi večji od običajnih petelinov in zato so si morda ljudje izmislili take zgodbe.

Zmaja najdemo tudi v znani povedki o Bogatinu, kjer so vseskozi iskali zlato. Mencinger je v svojem delu *Bohinjsko jezero in Savica* zapisal povedko o Benečanih, ki so tod kopali zlato. V njej strupeni zmaj straži mejo med svetom tostran in onstran trhle brvi, kjer se blešči stena iz suhega zlata:

Na tej gori so po stari pravljici Benečani kopali čisto zlato. Še zdaj je v gori neki veliko zlata. Če hočeš iti ponj, moraš po dolgem potu skozi gorsko rupo stopiti na trobljivo ozko brv, ki te pelje čez široki prepad. V prepadu pa šumi voda, po kateri plava strupeni zmaj. Brv se maje, zmaj z repom maha po vodi in grozno žvižga, kadar stopaš čez brv, pa nič se ne boj. Onstran brvi je stena suhega zlata, pa torilo in nož, da si ga nastrgaš, kolikor moreš odnesti. Ne naloži si preveč, da se ti nazaj gredočemu brv ne ulomi in te v brezno ne pahne, pa ne oziraj se nazaj, da te zmaj ne zagrabi in požre. Ker je to delo tako težavno, zlato še vedno ni načeto; Benečani so pa morali drugi pot imeti do tega bogastva. [Mencinger I 1961: 310]

Različico te povedke najdemo še v Mencingerjevi bohinjški povesti *Zlato pa sir* (1860), kjer čudaški in vraževerni Čuk išče zaklade v triglavskem pogorju. Za literarno podobo zlatosledca mu je služil star bohinjški planšar, ki mu je v resnici pokazal razpoko – *poč* po bohinjsko – po kateri se pride do *zlatice*:

»Za počjo«, je dejal, »se odpre globok brezen; čezenj je razpeta ozka, na videz trohlena brv iz jekla, ki se močno maje; nad brvjo visi svetilnica, ki večno gori z zelenim plamenom. V breznu na vodi je pa velika kača, ki z repom maha po vodi, da celo na brv škropi, kadar človek čeznjo gre. Brv pelje do stene iz čistega zlata, in nastržeš si, kolikor moreš. A ves čas moraš na ozki brvi stati, in če te omotica omaga, v brezno padeš zmaju v žrelo.«
[Mencinger I 1961: 94]

V mnogih povedkah zmaja najdemo kot vodno pošast, ki povzroča povodenj ali sušo. Po

prvi različici je deloma podoben bajeslovnemu kuščarju bazilisku, ki je zelo strupen in ubija že s pogledom. Zanj je značilen strašen pisk, podoben *groznemu žvižganju*. V drugi pa je v vodi velika kača, ki prav tako maha z repom in jo avtor v isti sapi prelevi v zmaja. Pisatelj iz folklornega in tudi biblijskega izročila ve, kako zelo sorodne so si kače in zmaji po zunanji podobi, še bolj pa po svojem kozmičnem poslanstvu. Obe povedki sta nabiti z bogato simboliko, ki jo poznajo domala vse svetovne kozmogonije in jo najdemo tudi v *Svetem pismu*. Brv predstavlja ozek in nevaren prehod iz tega sveta v nadnaravni podzemni svet, pred katerim preži peklenska pošast; njeno odprto žrelo je pravi vhod vanj. Človek na tem težkem in nevarnem prehodu visi med peklom in nebom, med smrtjo in življenjem. Tudi svetilka, ki večno gori z zelenim plamenom, simbolizira večno navzočnost usodnih razmerij med življenjem in smrtjo.

V knjigi *NVSVZ* je objavljena povedka o beneških zlatokopih v Bogatinu, ki nosi naslov *Zlato v Bogatino*. V njej najdemo samo zadnjega Benečana, ki se je spustil v jamo. Pred njo so ga pričakali domačini, a skrivnostni zlatokop jim je povedal samo tole: *Vəlik səm dobiv pa vlik prəstav. Jest mam dovelj, čə kdo voče, nej pa poskus kopatə* [*NVSVZ*: 26].

Tudi o tem Lahu je Čuk pravil pisatelju v povesti *Zlato pa sir: Dolgo je bil Lah v jami in težko breme je iz nje prinesel; kaj je v jami delal, niso vedeli, ker si niso upali bliže stopiti, zakaj Lahi so hudobni ljudje in precej ga zabodejo, kdor jim ni po volji*. [Mencinger I 1961: 94]

V povedki »Zlatarca« [*NVSVZ*: 181] pa bi lahko prepoznali tretjo varianto Mencingerjevih dveh povedk o Bogatinu, kjer preži strahotni zmaj oziroma kača. Zlatarca ali Zlata jama se imenuje globoka luknja v gori, blizu planine Viševnik:

Notrə šmi voda, čeznjo j pa spəljana bərov. Star əldje so zapodval, da j v tə jam zlato. Na guno stran brvi ga vahta pəs; əldje so ga žə vajat slišalə. Ankrèt jə pa pršov an tujc zlato jišat. S sabo j spravov ano majarco, pa se j bava notrə itə. Potle j šov pa sam notrə. Potle pa prnese vən čepo zlata, pa tkuj jə bva težka, da jo majarca ni mogva vziɡnətə. Ta člok jə ane dvejsət metrov preč vod nje naredov križ s paljco pa zɡinov je.

Iz povesti *Zlato pa sir* zvemo, kdo so bili ti skrivnostno izginjajoči tujci, ki so iz Bohinja odnašali *zlatico*: *Lah je čarovnik, nevidnega se naredi ali pa se v skalo spremeni* [Mencinger 1961: 86]. V »Zlatarci« zlato varuje pes, ki so ga slišali lajati onstran brvi. Pes je prav tako kot zmaj bajeslovni varuh zaklada in prisposodba zlega duha. Psi so najpogostejši udeleženci peklenke jage; ena izmed variant pravi, da ko je ta prihrumela, se je *povəčin koj le vajanje slišov*.²⁸ Tudi *Kvartnrek se je mimogrede spremenil v psa in se zakadil vate*. V povedki »An šop perja se j peljov po ljufto« [*NVSVZ*: 130] informatorka pripoveduje, kako se je prikazal pes, ko so v kvartnem tednu pobirali krompir: *Poj jə pa dəkəlc nazaj pogledov, jə pa rekov: »Lej, botra, za nama gre pa an pəs.« Jest pa gledam, pa nisəm bene rči vidva*.²⁹

²⁸ Terenski zapiski. Povedala F. Šest, 2003.

²⁹ Frančiška Sodja (1915–1995), Grabnarjova Franca, Jereka, 1990.

Pogled nazaj ustvarja vez z bajnimi bitji ali mrtvimi. Odtod v številnih povedkah prepoved oziranja, da ne bi odprli vrat v te svetove in postali njihove žrtve. Deklica je torej zagledala psa, ki je bil lahko vrag, saj se ta prikazuje pod nešteti podobami. Tudi nosečnice se niso smele ozirati nazaj in *v ljəft* (v zrak, kvišku), da ne bi škodovale dojenčku. V Mencingerjevi varianti se je prav tako prepovedano na brvi ozreti nazaj na strupenega in požrešnega zmaja. Skrivnostni tujec pred Zlato jamo je moral biti povezan z vragom, čeprav je s palico naredil križ. Morda pa je blodeča duša zakrižala svoje nepoštene imetje, ki ga je hodila prenašat iz gorske luknje tako kakor Aškerčev kmet svoj mejni kamen. S palico so si sicer pomagali tudi drugi iskalci zakladov, z njo so zarisali ris, tj. krog, v katerem so bili varni pred zlimi duhovi, ko so s pomočjo kolomona iskali *šace* (zaklade).

Zmaji, povodni in divji možje, vsi lahko v vlogi vraga zahtevajo žrtve. Če se le kdo pregreši, se hitro znajde v njihovih krempljih. Njihove vloge in zahteve so si tako podobne, da je človek tudi v njih videl podobnost in pripisoval določena dejanja zdaj enemu zdaj drugemu. V dveh variantah bajčne povedke o ugrabljeni deklici pripovedovalki nista natančno vedeli, kdo ju je ugrabil; vzrok je bila kletev in zakletev:

Ana mat se j zjezova, k jə votrok lenapre ponoč votov: »jest morəm scat.«

Jə pa rekva: »Oh ta satanšč scanje!«.

... K prideta vən, jə pa votrok zginov, ni bo pa dəkliča nčer.

*Čəz čas so pa šlə v pvanino, jə pa upov adən z ane vuknje; an divjə mož
al kogá:*

» Prpəljite m jənicó, / vam dam pa dəkličó.« [NVSZ: 176]³⁰

In ko so mu pripeljali junico, je vrnil dekle. Druga varianta ne govori o njeni rešitvi, pač pa, da je izginila, ker jo je oče *poklev*: *Nəj te hudič vzame!*

Zginila je šele potem, ko je šla v planino s kravami. To se je zgodilo na strmi poti v fužinarsko planino Blato: *na Bvatarjo pod Pongradam ... Šə tok je, da j res ana takà podoba v skalə. Strah nas je bo to mem itə ... Vod məjhənga mam zamerkano, da se tò reče Pər dəkəlčə* [NVSZ: 177].³¹

Hudič v raznih podobah ždi marsikod in bdi tudi nad zakopanimi šaci, v njegovi oblasti je predvsem človekov pohlep po bogastvu. V obravnavanem delu je šest povedk na to temo. Tri so variante o šacu na Vrtovinu. Ljudje so že od nekdaj verjeli, da je bil tam nekoč grad in tja so se večkrat odpravili iskat šac. Ded Jože Cvetek je znal najbolj dramatično predstaviti, kako so se trije zlatokopi lotili šaca. Vsi trije so se postavili v obrambni ris, vsak na svoje mesto. Eden je imel šest šol in ta je bral kolomon, druga dva pa sta se lotila kopanja:

K kopljeta do ponoči, se pa prkaže taspodnjə s skrinjco pod pazdho. Tist, k jə brav kalamona, se j tkuj ustrašov, da se j nagnov z risa vən, hudič mo j pa s krempljam vodtrgov pəratəljc s Kalamonovəh bukələ, tok da ni mogov

³⁰ F. Žagar, 1987.

³¹ Povedala F. Šest, 1991.

*več nazaj zagovaritə. Takret so pa začele vognjene səmreče padāt v jezero!
Tə trjé so jo šlə, da jəh jə kar samo neslo, pa šə usegljəh jə ta zadnjəga
vopvaziva ana səmreča, da mo j məso kar prsmodnov, pa vseskoz jə biv
potle kruljov. Šə k so ga na pare prəbvučil, so vidlə, kakšən žlak jə to biv.
[NVSZ: 108]*

V isti zgodbi je povedal še o enem ponesrečenem kopianju. V izkopani jami so že zagledali zlato, a so v hipu prelomili zaobljubo, da bi ga polovico dali za cerkev sv. Janeza. V tistem trenutku je začelo strašansko grmeti, skrinjica pa se je med tem pogreznila v tla. In ded je sočno po bohinjso zaključil, da so se *za zlato pa po rit potəgnilə*, kar pomeni, da so se *obrisali pod nosom*. Tudi v drugi varianti z naslovom »Svet Janez ma dovolj!« se je tako zgodilo. V tej celo zvemo hišno ime enega izmed kopačev. Tu so namesto skrinjice zagledali *kət ano barigvo*, kajti pripovedovalkin oče je bil Primorec in je poznala ta izraz za sodček, ki ga je seveda povedala v fužinarskem govoru. Kopači so v svoji pohlepnosti sklenili, da bodo vse imeli sami, ker naj bi imel sv. Janez dovolj, *jə vse zgrmev nazaj, pa vse se j zasuvo* [NVSZ: 111].³²

Tretja povedka govori o zakladu na bitenjskem pokopališču. Revna Ševljeva vdova je šla tja urejat možev grob, poleg tega pa si je ogledovala, kje bi bil lahko zakopan šac. Tačas je petletni sinček, ki ga je vzela s seboj, stekel k vodi, kjer je bil v prod zataknjen čoln. Toliko časa se je zibal na njem, da ga je Sava odnesla tja do Lancovega, kjer ga je našel graščak. Otrok mu je znal povedati samo, kako mu je ime. Ker je bil gospod brez potomcev, ga je vzela k sebi. Dal ga je v šole in nazadnje je postal celo škof. Čez mnogo let so na Pozabljenem (ledinsko ime za ravnico blizu Bohinjske Bistrice) zgradili kapelo, ki je bila posvečena sv. Alojziju:

*Svet Alojzij jə pa zavetnək mladine. Jə pa škof, k jə pršov žegnat, v pridgə
povedov, koko j bo z njim. Ševlja j bva pa tud pər tist blagoslovitvə kapele.
Jə pa koj vedla, da j von.*

Potle sta se pa pər kapel dobiva mat pa sin. [NVSZ: 122].³³

Ena od različic te povedke je služila tudi pisatelju Janezu Mencingerju za njegovo – kot trdijo literarni zgodovinarji – prvo povest, *Zgubljeni, pa spet najdeni sin*, ki je leta 1860 izšla pri Mohorjevi družbi v Celovcu kot prva knjiga Slovenskih večernic. Pisatelj je torej začel literarno ustvarjati na osnovi folklornega izročila. Zapisal je, da mu je to *povest* povedala teta, zato jo je podnaslovlil *Domača povest iz starih časov*. Po tej različici je Ševljeva vdova na sam praznik izkopala zaklad v kapelici blizu Lepenc, sina pa je tačas odnesla voda in čez dve desetletji in pol je prišel blagoslavljat cerkev, ki jo je dala postaviti nesrečna mati. Tako ji je svetovala beračica, ki ji je že prej povedala za zaklad. Vdova se je pred Bogom odkupila za svoj greh – kajti zaklad je kopala na praznik – in za grehe laškega kraljeviča, ki je na begu pred preganjalci zakopal svoj denar. Pridobil si ga je z oderuštvo in goljufijo.

Podobne variante povedke še danes krožijo po Bohinju, popularizirala pa jih je prav gotovo tudi Mencingerjeva povest.

³² F. Žagar, 1987.

³³ F. Čuden, 1991.

Zadnja povedka o šacu v obravnavani zbirki pa je nastala po domiselni inscenaciji bistriških fantov in pripovedovalčevega očeta. Ta se nikakor ni mogel znebiti nekega nekoliko omejenega Janeza, ki ga je zasledoval in povsod pripovedoval, da mu je *Bevčov gospod ukradov dnar*. Gospod Bevc ga je torej poklical, naj pride s kolomonom na bitenjsko pokopališče, kajti tisti denar je ponoči vzel hudič. In Janez je res prišel na prizorišče:

Od takrat je imel Poj jə pa ata prštimov tisto vinto, k so se srečke na tombol vrtele; an tak bobən jə biv. Pa vlik glažovne j notər djav ... Tale Janez jə imov kolomon s sabo, rəs jə naredov, fotər jə imov pa tist bobən kokər mašino, da bo šoc vən potegnov. Zej, tələ domač fantje, k səm jəh pret imenvov, so pa najel ane par domačəh fantov, za par flaš pira so pršlə narobe v kožuhəh oblečen, tok da so bli bəlj hudičo podobən, da j bo kosmat zunej.

... No, poj pa kar nankret bara Janez našga ata: »Kuj jə notrə?«

K se j slišal, da j ropotal, pa tma j bla.

Jə rekov ata: »Pedəsət tavžənt.«

Jə pa rekov Janez: »Zdej mo dej pa sto tavžənt!« ...

In nazadnje je bil Janez pohlepen: *Pršponej ga na tristo tavžənt!*

Takrat pa so nanj planili fantje in ga pošteno pretepli. Od takrat je imel pripovedovalčev oče mir pred nadležnežem, ker je ta verjel, da jo je hudič pobrisal z zakladom [NVSZ, »Pršponej ga na tristo tavžənt!«, št. 82: 115–116].³⁴

V zbirki še v mnogih drugih zgodbah »nastopa« hudič, vendar smo se tokrat ustavili le ob tistih, kjer v svojih krempljih drži zaklade.

A povzročitelji večjih naravnih katastrof v triglavskem pogorju so v bohinskem folklornem izročilu vendarle *zmaji*, poleg tega, da so stražarji zakladov, morda pa tudi ugrabitelji in požeruhi mladih deklet. V mnogih mitologijah ta pradavna pošast obvladuje ves svet, simbolizira štiri elemente narave, zato se pojavlja v vodah, v zraku, srečujejo jo kot suhozemno pošast in pošast, ki bruha ogenj. Čim hujša je, tem več glav ima. Tako trdožive in skoraj »univerzalne« kreature ni moglo pregnati niti krščanstvo. Najdemo jo v *Svetem pismu Stare in Nove zaveze*. Folklorno izročilo je s svojimi motivi o zmajih navdihovalo tudi krščansko ikonografijo. Največ legend o zmagovalcu nad zmajem se je spletlo okrog sv. Jurija in sv. Marjete. Zmaj v njih prisposablja zlo, nevero, poganstvo; v njem so poosebljeni božji sovražniki s Satanom na čelu. Tudi v podružnični cerkvi sv. Marjete v Jereki je v glavnem oltarju lesen kip patrone z ukročenim zmajčkom na verigi. Pravzaprav je to neka hibridna majhna in črna pošast z odprtim gobcem, levjimi tacami in vražje smehljajočim človeškim pogledom, iz ušes pa mu šviga ogenj. Njegove rdeče obrobljene oči in kot niz jagod razvrščen kožnat greben od gobca prek glave do repa pa spominjajo na baziliska. Prav tako nanj spominjajo kot petelinji rep razprostrta kožnata krila. Noge so sicer podobne levjim, vendar ima samo tri kremplje. Spodaj je napis v latinščini: MARGARITA O. P. N. / SUPER ASPIDEM ET BASILISKUM

³⁴ Fedor Bevc (1921), *Bevčov Fedor*, Bohinjska Bistrica, 1991.

AMBULABIS/ ET CONCULABIS LEONEM ET DRACONEM. Latinski citat je vzet iz svetopisemskega psalma [Ps: 91,13], ki se v slovenskem prevodu [1958] glasi takole: *Stopal boš čez gada in modrasa, / z nogo poteptal leva in zmaja*. V novejšem prevodu *Svetega pisma* [2001] pa psalmist upa v pravičnikov uspeh: *Čez leva in gada boš stopal, / poteptal boš mladega leva in morsko pošast*. Prvi prevajalec sv. pisma, sv. Hieronim, je v vulgati še zapisal: *Čez gada in baziliska boš stopil*. Pozneje pa je bajeslovni kuščar bazilisk preveden tako, kakor so si ga biblijski prevajalci predstavljali. Tudi Gorazd Makarovič pojasnjuje to »napako« z različnimi mitološkimi predstavami o vrstah zmajskih bitij, *ki se razlikujejo glede na različne kulture, prostore in čase, v katerih so nastajale, se širile in kombinirale po svojstvenih logikah verovanj, vizualnih, pisnih in ustnih izročil in njihovih prepletanj* [Makarovič 2001: 45].

Sv. Marjeti se je po eni izmed legend v ječi prikazoval hudič tudi v zmajevi podobi. Po drugi pa je bila kraljična, ki jo je rešil sv. Jurij, ko je ubil zmaja, s katerim je največkrat upodobljen. Pri vходу v jerekarsko cerkvico ga najdemo na južnem stranskem oltarju. Oltar krasi lesen kip sv. Jurija iz srede 18. stoletja, ki se na belem konju bori z zmajem. Zmaj ima prašiču podobno glavo. Včasih so se ljudski umetniki pri upodobitvah bajeslovnih živali zgedovali po živalih, ki so živele v domačem okolju. Vendar v *Svetem pismu* izvemo, da je prašič veljal za nečisto žival. Po eni izmed legend o sv. Antonu Puščavniku je prašič tudi alegorija za skušnjavca, ki se je prikazoval svetniku. V cerkvi sv. Ahaca na Nemškem Rovtu je v oltarju sv. Antona naslikan črn divji prašič, ki prav nič ne spominja na dobrohotnega prašička, kakršen je bolj poznan iz ikonografije tega svetnika, zavetnika prašičev in drugih domačih živali. V isti cerkvi je na vrhu glavnega oltarja kip sv. Jurija iz 17. stoletja. Zmaj, ki ga svetnik na konju prebada s sulico, ima tudi elemente bajeslovnega baziliska.

Tudi v znameniti podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika ob Bohinjskem jezeru sta dve izmed treh upodobitev sv. Jurija zanimivi zaradi njegovega značilnega atributa. Na severni notranji steni ladje je fragment ene najstarejših upodobitev sv. Jurija na Slovenskem, ki sega v prva desetletja 14. stoletja. Prizor spet upodablja legendo o Juriju – zmagovalcu nad zmajem in rešitelju kraljeve hčere Marjetice. Na fragmentu sta vidna del zmajevega krila in ogromen zmajev rep, ki je zavozlan in luskinast.

Vozli imajo v bohinjskem folklornem izročilu raznovrstno simboliko. Marija Sodja³⁵ si je, npr., več let pred smrtjo pripravila vse, kar je potrebovala za na mrtvaški oder. Za v krsto si je sešila tudi *postrc* (blazinico), ki ni smel imeti niti enega vozla. Za pot v večnost ne sme biti nobene zapore. Tudi bradavice so zdravili z vozli; kolikor je kdo imel bradavic, toliko vozlov je moral narediti na niti iz domačega sukanca. Položiti jo je moral pod kamen in pod kap in bradavice so zginile. Če se je dekletu pri šivanju vozal sukanec, se je kmalu poročilo. Tudi Janez Mencinger piše v spisu *Mešana gospoda*, da živi vozal nad rokama obvaruje mladoporočenca *vseh urokov in zlih pogledov na dan poroke, takrat, ko so najbolj nevarni* [Mencinger II 1962: 38–39]. V potopisu pa je avtor odčaral glavobol s tremi živimi vozli [Mencinger III 1963: 39].

³⁵ Avtoričina babica.

Zmaji so večkrat upodobljeni z zavozlanimi repi, kar ima lahko različne pomene. Zanimivo je, da je omenjeni zmajev rep bele barve. Prav tako na notranji strani slavoloka cerkvice sv. Janeza buri domišljijo bel hudič, ki Kajnu sedi za vratom in mu prišepetava morilske naklepe. To posebnost si je z zanimanjem ogledal tudi znameniti francoski pisatelj Jean Paul Sartre, ko se je sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja mudil v Bohinju. Kot dijakinja sem njemu in njegovim spremljevalcem razkazovala cerkev. In ko so zagledali belega hudiča, so nekateri to barvo prisodili mitološkim prisodobam, drugi pa so ugibali, ali ni morda črna barva skozi stoletja obledela. Ko sem pripomnila, da bi potem obledela še kje drugje, so bili mnenja, da se je najbrž to tudi zgodilo, a drugje to ni tako zelo opazno kakor pri hudiču.

Nad prizorom o Kajnu in Abelu, ki darujeta Bogu od svojega, pa je še en prizor iz 15. stoletja. To je sv. Jurij na belem konju, ki v viteški opravi s sulico prebada velikega zmaja. Ta se je zavalil na hrbet in se oklenil konjevih nog. Boj se odvija pod gradom, od koder ga s strahom opazujeta kralj in kraljica, ob znojžu hriba pa kleči hči Marjetica in moli za srečno rešitev. Na severni strani prezbiterija najdemo še enega zmajčka, ki ga sv. Marjeta drži v levi roki, zaviti v zeleno oblachilo.

Vse te zmajske upodobitve zla – hudiča – so se oplajale tudi v bajeslovnem izročilu bohinjskega človeka. Tu se je srečevalo in združevalo z biblijskimi vsebinami in apokrifnimi legendami, ki so jih prinašali s seboj tudi upodablajoči umetniki. Zato so poleg vseh drugih mitoloških motivov, o katerih tokrat ne teče beseda, ključnega pomena za razmislek o domačem folklornem bajeslovju, ki se je skozi tisočletja prebijalo v današnji čas in prostor.

Če se vrnemo k belemu hudiču in belemu zmajevemu repu, nas njuna belina nehote spomni na vsa strah zbujujoča bela bohinjska bajna bitja, ki smo jih dozdej spoznali: bele žene, bêva, bela kača in končno beli Zlatorog. Če so ta bitja dobrohotna, jim belina njihove vrline še poveča, če pa utelešajo zlo, jih bela barva dela še strašnejše. V svetovni literaturi najdemo to simboliko utelešeno v Moby Dicku [Melville 1966 (1851)], strašnem Belem kitu, ki je mornarje navdajal z grozo in jim naznanjal uničenje. V romanu ga je lovil črni zasledovalec, zato so nekateri literarni zgodovinarji v njem našli folklorne motive iz *tradicije o čarostrelcu in divjem lovcu*. J. Stanonik je v doktorski disertaciji ugotovil, da *imamo zelo sorodno tradicijo v povesti o Zlatorogu* [Stanonik 1962: 208]. Avtor Belega kita v posebnem poglavju Kitova belina razmišlja o strahotnem polu te nadnaravne simbolike:

Bolj kakor vse drugo je mene navdajala s strahom belina tega kita. ... misel na belino, kadar je ločena od prijaznejših pojavov in se druží s predmetom, ki je sam po sebi strašen, tisto strašnost še povečuje do skrajnih meja. ... Nikakor ne moremo dvomiti, da je tista stvar, ki navdaja opazovalca z največjo osuplostjo pri mrtvecu, ravno njegova marmornata bledica, ... Pa tudi pri praznovernih prividih ogrinjamo svoje strahove v prav takšne snežno bele halje, zakaj vse te prikazni vstajajo iz mlečno bele megle ... tudi kralj strahov, kot ga nam opisuje evangelist, jezdi na bledem konju.
[Melville 1966: 207–212]

Melville piše tudi o »svetlem« polu bele barve, ki zaznamuje nedolžnost, čistost, *dobrohotnost*

starosti, vladarsko odličnost, Kristusovo poveličanje itn. V njegovih razmišljanjih najdemo odgovore na izročila kultov o »albiniziranih« bajeslovnih živalih in drugih bitjih. Razmišlja tudi o ljudeh – albinih, ki se mu zdijo s svojo popolnoma belo zunanostjo *spačeni*, čeprav niso telesno pohabljeni. Albini imajo rdeče oči in te so človeka v folklornem izročilu izdajale za bajno bitje, ki te s hudim pogledom lahko uroči. S svojo drugačnostjo so segali onstran znanih meja naših prednikov, predstavljali so jim usodne sile v naravi, ki se jim ni bilo vedno mogoče postaviti po robu. O teh pojavih in kultih belih živali na podoben način razpravlja tudi Kazimierz Moszyński v obsežnem delu o slovanski duhovni kulturi [Moszyński 1967: 542, 609].

V slovenskem leposlovju najdemo kult belega bobra in belega kozoroga v Jalnovi trilogiji *Bobri*; vtkal ga je v duhovno kulturo mostiščarjev na Ljubljanskem barju. In navsezadnje v bohinjsem folklornem izročilu poleg belih bajnih bitij najdemo tudi prijazno vražo o beli *turšci* (koruzi), ki ji stari ljudje še verjamejo:

Za turšco pa pravjo, če jo dobiš čist bevo na njivo, da navelo pomeno.

Smo pa plele, jo pa res jest dobim tist leto, k sam se potle omožov.

Pa šo pravom Koroljnov Anjca: »Lej, tle j pa čist ana beva turšca.«

Pa prav Anjca: »To bo pa navela par vas letos.« [NVSZ: 193]³⁶

Vrnimo se še k cerkvi sv. Janeza ob Bohinjsem jezeru, kjer je na južni zunanji steni cerkve ob podnožju najstarejše freske sv. Krištofa več bajeslovnih živali, med njimi je tudi riba Faronika z dvojnimi repom in krono na glavi. Podobna je kozmični kači, ki lahko uniči svet, če maha z repom. Ta mit o ribi, ki nosi svet na svojem hrbtu, se je v slovenskem folklornem izročilu spojil s pripovedmi o zakleti deklici. V kačo zakleta deklica varuje tudi zaklad v Bogatinu: *Stara teta mi je obetala, da me tja spremlja, da v Bogatinu zajmem korec čiste zlatice in rešim plavaloso gospodično, ki tam vica zakleta v kačo z demantovo krono na glavi. Zdel sem se onda teti prebojazljiv; ko sem prišel v bolj srčno dobo, je pa umrla* [Mencinger III 1963: 107].

Mencinger razmišlja o tej zakleti kači, ali ni morda prisposoda za prihajajočo železnico, »*železno kačo*« *starega prerokovanja, ki se bo vila skozi prevrtano Črno goro* [Mencinger III 1963: 108]. Bohinjci poznajo namreč več različic povedke o prerokinji Šviglji ali Švilji, ki je napovedala, *da bo takret hdo na sveto k do železno tič po ljufto lotalo pa železne kače se do po tlah vozile. To j mislov na jeroplane pa na vlake, al pa ž na tanke.* [NVSZ: 92]³⁷

Kača je prisposoda za vlak; ljudje so se novotarij bali, ker so razmišljali tudi o negativnih straneh, ki jih prinesejo s seboj. Že med 1. svetovno vojno se jim je ta prerokba povsem uresničila, saj je bil Bohinj etapno območje Soške fronte.

Belo kačo smo kot stražarko zaklada v Bogatinu omenili v povedki iz knjige NVSZ [št. 6: 25]. V knjigi sta objavljeni dve varianti povedke o zakleti kači; v prvi [»Zakleta kača«, št. 2: 21] zakleta kača prosi Koritarjevo spod Studora, ki je nesla koscem kosilo, da naj nazaj grede odlomi leskovo palico in naj jo trikrat udari, da jo bo rešila. Opozori jo tudi, naj se ne ustraši, ko se bo vzpenjala proti njej. Žena ni prinesla palice, zato ji je zakleta kača žalostno

³⁶ Ivana Cvetek (1914), Švicova mama, Srednja vas, 1992.

³⁷ Franc Cvetek (1919–2003), Švicov ata, Srednja vas, 1992.

povedala, da bo pretekla dolga doba, preden bo odrešena: *Šo ni jevka pognava, / da b se zibka tōsava, / da b se dete rodiv, / k bo šle mōne rōšiv.*³⁸

Po drugi varianti [»Právljójca vod zakletga modrasa«, št. 3: 22]³⁹ pa nese koscem južino za Grasc Štefletovo dekle spod Studora, kajti tam so studorski in fužinarski rovti. Kača vedno prileze v Vaboro z Vrtovina, kjer je bil nekoč grad, o katerem zvemo iz drugih povedk, ker so tam kopali šace. V tej povedki je zaklet modras, ki je v Zgornji Bohinjski dolini splošen izraz za kačo.⁴⁰ Naglašamo ga na prvem zlogu: *mōdras*; v Spodnji dolini pa ga naglašajo tako kot v knjižnem jeziku: *modrās*. Izraz kača se nam zdi knjižen in je zato rezerviran za folklorne in svetoписemske pripovedi. V tej povedki pa modras zahteva tri leskove šibice (mladike), ki morajo biti stare eno leto in z vsako ga mora dekle po trikrat udariti. Dekle je izpolnilo del obljube, a se je kljub predhodnim opozorilom prestrašilo in zbežalo, ker se je začel zakleti modras vzpenjati po njej. Očital ji je strahopetnost in spet v verzih sklenil enako napoved kot kača v prvi različici. Leskova šiba je imela po ljudski veri apotropijsko moč in z njenimi udarci so izvrševali magična dejanja. Tudi krog, s katerim so se zavarovali pri kopanju zakladov, so zarisali s palico. Leskove palice so morale biti tudi v cvetnonedeljski *hbanci* (butari), da so z njimi gnali krave v planino. Bognedaj, da bi se razposajeni fantje topli s hbancami, kajti potem bi se krave na paši preveč bodle.

Povedka o zakletem modrasu je Jožefu Cvetku služila tudi v vzgojne namene. Vedno je pripomnil, da *koraža ni drek*; to je staro bohinjško reklo, ki je morda bilo nekoč celo zagovor proti strahopetnosti. Hotel je reči, da se ne smemo nikjer nobene stvari ustrašiti. Razložil pa je še, da nas ta *právljójca podučí*, kakšni so ljudje; saj se ponavadi izognejo, kadar je človek najbolj potreben pomoči. Še danes pa rečemo za izjemnega človeka, da se tak človek rodi na vsakih sto ali pa tisoč let. A najprej mora zrasti jelka, iz katere bo stesana zibka za pravega junaka. Tolminska povedka o Zlatorogu obljublja, da se bo to zgodilo čez sedemsto let.

Tudi kačji kralj je varuh in gospodar zakladov; pripovedovalec⁴¹ je v povedki razložil, da je bil to modras [NVSZ: 23]. Neki kmet je v gozdu naletel nanj in ga hotel ubiti. Kačji kralj je revnemu kmetu obljubil, da mu bo pomagal, če ga pusti pri življenju. Povedal mu je, kaj naj stori, *da mu bo dobro šlo, a ne sme ničesar povedati ženi*. Ker je prekršil tabu, je kačji kralj *odpovedov*. *Poj so bli pa spet revnō*.

V Bohinju so verjeli, da zelo star modras tudi žvižga, o tem pripoveduje povedka »Mōdras z rožo jō žvizdov« [NVSZ, št. 5: 24]. V planini na Šeh je bil tak modras:

*Kuj da j biv hud tist mōdras, prov tak rdečkast jō biv vod starostō, pa rožo j imov na gvalō. Pa nkokōr ga niso moglō ubitō, šō s puško so ga čakalō.
So votlō, da j zacopran.*

³⁸ F. Žagar, 1987.

³⁹ Š. Jazbar, 1972.

⁴⁰ Modras je romanskega izvira, npr. v tržaškem govoru *madras* pomeni kačo (*Vipera berus*, gad), iz lat. *mataris*, kopje. V narečjih rado pride od takih zamenjav: npr. v Bohinju pravimo čmrlju brencelj, drugod pa je brencelj obad (pri nas obad).

⁴¹ F. Čuden, 1991.

*Jest s̄am zmeram tkuj l̄etov m̄am tiste m̄aj̄e, kaj da b s̄a š̄a kej nab̄erat
vupov p̄ar tistmo kamnjo.*⁴²

Na Goriškem poznajo izročilo o podobnih kačah z grebenom ali, kakor pravi naša povedka, z rožo na glavi, ki znajo lepo žvižgati. Bohinjski modras je žvižgal od starosti in tudi rdeč je bil zaradi tega. Ta predstava spominja na bajeslovnega kuščarja baziliska, ki je imel kožnat greben na glavi in na repu. Ker naj bi se bil prav tako kakor zmaj izvalil iz jajca starega petelina, ima na glavi rožo in petelinov rep. O njegovi krutosti je pisal že Leonardo da Vinci (1452–1519), dve povedki sta v njegovih *Basnih in legendah* [1990]; v prvi, ki nosi naslov »Krutost« [18–19], ima strašen greben do srede hrbta, njegov še strašnejši pogled pa je ugonobil tudi slona, zato so vse živali pobegnile. Ker ni našel nobene živali več, je uprl svoj pogled v drevesa, ki so se takoj posušila. Gozd je spremenil v puščavo. V drugi povedki, »Bazilisk« [39], pa ga najdemo v libijski Cirenajki; ta pa ima na glavi belo liso, podobno diademu. Kadar kače zaslišijo njegov žvižg, takoj zbežijo. Vitez ga je prebodel s sulico, a njegov morilski strup je ubil viteza in njegovega konja. Drugi bazilisk, ki ga je prineslo mimo, pa je posušil travo in grmičevje, kamenje pa se je razklalo.

Tak strašni kuščar je v bohinjskem izročilu zelenec; če človeku zleze pod kožo, postane zelen in umre, če ga hitro ne izrežejo spod kože. Ob bazilisku sem se namenoma pomudila, ker ga preslabo poznamo in je v resnici nestrupen tropski kuščar. Njegovo blagoglasno ime v grščini pomeni mali kralj (*baziliskos*), živi v Srednji Ameriki in včasih so tudi na Slovenskem iz njega *kuhali zdravila*. Najbrž iz čarnih razlogov?! Ugledna ameriška herpetologa sta takole zapisala o tem nenavadnem plazilcu:

Pravzaprav sploh ne vemo, čemu služijo grebeni pri baziliskih (rod Basiliscus), a ljudska praznovornost je spletla okoli tega pojava venec pravljic. Indijanci v nekaterih delih Srednje Amerike mislijo, da so baziliski križanci med petelinom, kačo in žabo: žival ima od petelina greben in noge, od kače rep in od žabe nagnjenje do vode. Po njihovem mnenju je bazilisk pošast z vražjimi očmi. Če ga zjeziš, napolni s svojimi strupenimi hlapi ves zrak, tako da ljudje v bližnji okolici umrejo, rastline ovenejo in sadeži zgnijejo. Te skrajno neprijetne zmožnosti imajo baziliski menda samo ponoči, ker se morajo umakniti, čim zapoje petelin. Te predstave so se prenesle tudi v evropske povedke. V resnici pa so to nenevarni, spretni plezalci po drevju, ki pa lahko tudi uspešno plavajo, in kot smo že omenili, znajo teči čez vodno gladino, čeprav samo na kratke proge. [Schmidt in Inger 1972: 119]

Bazilisk v *Svetem pismu* prisposodblja zlo. Tudi škrate, ki so varuhi zakladov, je ljudska domišljija videla blizu hudiča, ki se suče okrog zakladov. Lužiški Srbi škratcu rečejo *zmij*, kar nam da vedeti, da jih folklorno izročilo po njihovi vlogi postavlja v bližino bajeslovnih kač in zmajev. Škrati so poznani večini evropskih narodov in tudi na Slovenskem so se pojavljali pod mnogimi imeni. V Bohinju jih dandanes zamenjujejo s palčki, ki imajo

⁴² Ivana Cvetek, 1992.

vsako leto več »častilcev«, sodeč po kipcih in kipih, postavljenih po vrtovih, pred hišnimi vhodi, na okenskih policah itn.

V uvodnem Mencingerjevem citatu smo že zvedeli, da pisatelj gorske škrate imenuje zelene pošasti, ki človeka lahko urečejo in zwabijo nad prepadne stene. Lahko ga pahnejo v prepad ali pa zaprejo v svoje podzemne jame, ker ne marajo, da se vzpenja v gorske višave in prestopa prag njihovega kraljestva. V njegovem potopisu najdemo tudi šego, ki naj bi hribolazce obvarovala pred škrti: *Kadar pa smo prišli do pečine, viseče nad stezo, smo jo po stari šegi podprli z otrhlimi koli, da jo gorski škratje ne poveznejo na nas* [Mencinger III 1963: 55].

Mencinger je gorske škrate omenil še na več mestih; njegov junak Čuk [Mencinger I 1961: 9] je v zemeljski notranjosti videl – kadar je zamižal – višnjevo, zeleno in rdečo barvo; to so barve škratovih oblačil: *pred očmi kar vse mrgolelo, in videl je palčke, hudičke in druge gorske pošasti* [Mencinger I 1961: 92].

V *Bajki za starce*, kakor je podnaslovil svoje imenitno delo *Abadon*, je natančneje opisal gorske škrate po zunanosti in tudi po njihovi vlogi v bajeslovnem svetu:

Kakor bi mignil, prispo iz raznih skalnih razpoklin in iz doline škratje podskalnjaki in podlesnjaki z zelenimi suknjicami in rdečimi čepicami, postarni možici sive brade, prtilikavega stasa, a junaške moči, ter s kamenjem, nanešenim od vseh strani, tako umetno zazidajo ves rov, da ni moč spoznati, kje mu je bil vhod. Ko je zid zadelan in zglajen, pa se zopet naglo poskrrijejo po skalnih luknjah Bogatinovih in po drevesnih dupljah doli v bukovi šumi. [Mencinger II 1962: 272]

V tem opisu se vidi, da je bil za Mencingerja *podlesnjak* škrat, čeprav v bohinjskem folklornem izročilu živi *polsnjak*⁴³ *samo kot divji ali gozdni mož, imenovan tudi pogošnjak*, kar pride od *goše*, kakor se reče gozdu. Tudi partizanom so stari ljudje rekli *gošarji*, kar se je pozneje prevesilo v slabšalni pomen. Mencinger ima v povedki o povodnjaku in polesnjaku podlesnjaka ali podlesnega moža za divjega moža:

Prebival je zraven jezera oglar, ki je bil tako pošten, da ga neki večer obiše podlesni mož ali podlesnjak. ... Podlesnjak pa je bil lačen in oglarju poje vse žgance. Oglar se zboji tako imenitnega gospoda, kosmatega divjega moža, in se kar ne pritoži, da je bil ob večerjo. Divji mož pa je bil večerje tako vesel, da oglarju obljubi, osrečiti ga vse žive dni in ga celo obogatiti, ako le poprej povodnega moža ali povodnjaka premaga, s katerim se mora ravno zdaj bojevati. Veli oglarju z njim ter mu pove: ako se na jezeru pokažejo bele pene, tedaj je umorjen povodni mož. [Mencinger I 1961: 310]

V povedki, ki jo je Mencinger edino imenoval bohinjsko pravljico, zvemo, da je povodnjak povodni mož, ki je zmagal v svojem kraljestvu, zato so se na vodi pokazale rdeče pene, in

⁴³ Imena *polsnjak*, *pogošnjak*, *polesenjak* so imena za divjega, gozdnega moža. *Podlesnjak* in *polesenjak* sta knjižna izraza, zadnjega (iz les, gozd) je poknjžil Mencinger; oba beremo pri Mencingerju, ki ju ima tudi za škrate, a hkrati za divjega moža. *Polsnjak* je iz ustnega izročila.

v besu je še povečal Bohinjsko jezero, a kljub temu ribiči niso bili srečni: *Od tega večera, in to je že dolgo, ne godi se oglarjem kaj dobro; pa tudi ribiči niso bili srečni, ker ribe nimajo več take cene kakor njega dni, ko so se ljudje bolj postili* [Mencinger I 1961: 311].

Ta konec izzveni nekoliko dvoumno. V povedki razumemo krvavi obračun kot boj za oblast in razmišljamo, ali se ni požrešnemu divjemu možu, ki ima svoj teritorij, zahotelo še jezerskih rib. Tudi Blejci poznajo to povedko; z njihovo drugo varianto, ki so jo našli med Korytkovim gradivom [Matičeto 1985: 25], se nam razjasni dvoboj, kajti povodni in gozdni mož sta se udarila zaradi žene. Za povodnega moža iz Mostnice vemo, da je ugrabil dekletko, ki je prišlo v Stari Fužini prat v bližino tolmuna, kjer je prebival. In z njo je imel v treh letih tri otroke. Ko mu je ušla, je prišel za njo in hotel je imeti polovico od vsakega otroka [NVSZ: 51]⁴⁴ Tudi polsnjak je imel ženo, ki jo je ugrabil med dekletki v vasi. Nekoč je prišla k drvarju, ki je v gozdni bajti ubil požrešnega divjaka: *Pa začne na vās gvās vəkātə: »Zdej k s ga ubov, š pa še njəgove votročə rədīv«* [NVSZ: 34].⁴⁵

S polsnjakom in povodnim možem so v Bohinju strašili otroke, da ne bi zašli v gozdu ali utonili. Strašili pa so jih tudi z *majgəljcam*, to je bil škrat, ki je bil zares namenjen samo otrokom. Nekateri so mu rekli *majgəlj* in zanj niso uporabljali pomanjševalnice. Ta je jemal samo poredne otroke, ki pa so se ga znali tudi obvarovati: *Majgəljca so panal s təm, da so mo zavil rep. Rep mo zavjəš, čə utrgəšan pušəlj trave, pa jo zavjəš. Tok mo vzameš moč* [NVSZ: 48].⁴⁶

To je bila neke vrste čarovnija na daljavo in na podlagi podobnosti: šop trave je podoben repu, zavit odvzame moč očitno repatemu škratu. Njegovo ime pride najbrž od *mandeljca*, ki na Slovenskem pomeni tudi zajca ali nepridiprava. Ta izraz pa se v pogovorni avstrijski nemščini glasi *Mandl*, kar je prvotno pomenilo možička. Gre torej za narečno pomanjševalnico od *Mann* (mož). Od tod je tudi ime rudarskega škrate, v Bohinju mu pravimo *perkmandəljc* (*Bergmann*, nem. rudar). *Bergmandeljce* omenja že Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske*. Moj oče Franc Cvetek, ki je že kot mlad fant kopal rudo na Rudnici, mi je pripovedoval o *perkmandeljcu*:

Po so pa včasəh zapodval, da j na Rodənjc perkmandəljc, an tək məjhən škrat, da kljuba tistəm, k rudo kopljejo. Pa ga nismo nčer vidlə. Naš ata so pa zapodval, da j biv perkmandəljc le na Rudənmo poljo; tam so včasəh ta žəlezovo rudo kopalə. Perkmandəljc jəm jə pa kljubov, čə so preubok notrə kopal. Na tək da j to njəgov svet, da nimaš ti kej tkuj ubok išatə. Tok se jəm jə nastavljuv, da niso moglə napre kopatə. Jest səm pa včasəh, k səm biv šə votrok, res vərjev, da j ana takə məjhna prkazən, k se prkaže, pa spet zgine. [NVSZ: 49–50]

V tej pripovedi je povedano vse, kar vemo o tem gorskem možicu. Na cerkvi sv. Janeza Krstnika ob Bohinjskem jezeru je v podnožju najstarejše freske sv. Krištofa iz okoli leta 1300 naslikan tudi *perkmandeljč*, ki je že zelo slabo viden. Ob Krištofovih nogah so običajno

⁴⁴ Š. Jazbar, 1972.

⁴⁵ Š. Jazbar, 1973.

⁴⁶ Š. Jazbar, 1973.

slikali bajna bitja iz spodnjega sveta. Riba Faronika je že bila omenjena, za perkmandeljca pa Ksenija Rozman piše, da te figure ni mogoče razrešiti in da zagotovo ni palček Bergmandelc, niti rudar, ker ima tesarsko kladivo z razcepljenim nosom in nerudarsko pokrivalo [Rozman 1962; 14]. Ivan Sedej je o njem pisal kot o mitični podobi rudarja, škratelja bergmandeljca s kladivom [Sedej 1996: 128], Janez Höfler pa je v delu *Srednjeveške freske v Sloveniji* zapisal:

ob spodnjem delu svetnikove halje ... je bila upodobljena skupina fantastičnih vodnih bitij z neko moško figuro v rdečerjavi risbi. ... Podobna bajeslovna bitja in ljudi s spačenimi obrazi srečamo v poznoromanskem in zgodnjegotskem slikarstvu alpskih dežel, zlasti na Južnem Tirolskem. [Höfler 1996: 162]

Avtor razmišlja, da gre morda celo za zgodnejšo upodobitev iz 13. stoletja.

Tudi na podružnični cerkvi sv. Magdalene na Brodu je na južni zunanji steni furlanski slikar na začetku 15. stoletja v rdečerjavi barvi naslikal v vodi svojevrstnega vodnega škrata z veslom ob Krištofovi nogi. Veslo drži po sredini obraza in s prekanjeno smehljajočim pogledom spominja na hudiča. Ima krajšo oglato brado, pokrit je s škratovsko kapo, dolg koničasti del je upognjen proti levi rami. Kakorkoli ga opazujemo, se nam zdi, da je ta bajeslovni brodar mešano bitje: možic je samo do pasu, v spodnjem delu pa je neka vodna ptica z dolgim kljunom, ki spominja na čapljo. Dopuščamo možnost, da se škrat med veslanjem oklepa te ptice, a potem je umetnik nekoliko nerodno naslikal ta prizor, saj vsaki od omenjenih figur nekaj manjka. Pod škratom je v vodi velika riba, na desni pa, kakor piše Janez Höfler, so sirene z glasbenimi instrumenti. Za škrata z vodno ptico pa je zapisal: *Na spodnjem pasu pod oknom vidimo podvodne stvore* [Höfler 1996: 83]. Srednjeveški potujoči slikar se je na svoji poti prav gotovo srečeval z najrazličnejšimi bajnimi bitji. V podnožju Krištofa so ponavadi slikali vodne živali in vodna bajna bitja, ki so imela tudi simbolični pomen. Krištof zmago-slavno stopa čeznje, saj na svojih ramah nosi Kristusa, preganjalca temnih sil podzemlja in rešitelja človeštva. Morda se pa starodavni umetnik ni hotel zameriti starim in skrivnostnim nadnaravnim bitjem, če prosto po Mencingerju zaokrožimo naše ugibanje?!

Škrata zaradi njegove značilne kape na Goriškem imenujejo *kapič*. V Bohinju so tako rekli samo moškemu, ki je bil neumno pokrit, v kako šemasto kapo, kakor pravi Frančiška Šest. Seveda se zaradi vokalne redukcije v Bohinju kapič imenuje *kapč*. Kapč je tudi vrsta sala, ki ga zaklanemu prašiču odstranijo z vrha glave. Da pa je škrat kapč bil nekoč dejaven tudi v Bohinju, me prepričuje vzdevek Kapč: nosil ga je možakar, ki je bil zares nenavadno škodoželjen in zloben. Ponoči je hodil okrog in delal škodo tudi tistim, ki mu niso storili nič žalega. Nenehno je tudi kradel, imel je hud pogled, sicer pa se je podnevi delal za zelo modrega moža. Kdor mu je obesil ta vzdevek (*prtikelj*), je dobro poznal škratovske značaje.

Bohinjci so se nekoč tudi bali zameriti bajeslovni *zlati skorəncə*, ki je strašila in preganjala ljudi, če so ob prepovedanem času šteli denar ali iskali zaklade. To nenavadno zlato bitje so nekateri videli tudi v paru in ga zato imenovali v množini: zlate skorənce ali zlate škorənce, kakor v govorih posameznih vasi imenujejo tovrstno obuvalo. Srečevali so jih v bližini krajev,

kjer so bili zakopani zakladi, ti pa so goreli ponavadi prav v tistih posebnih časih, kadar jih zlata skorēnca ni pustila kopati: v kvatrih, na sveti večer opolnoči, na kresni večer itd.

Prikazovala se je tudi v Jelem lesu: *V Jermo lesu, so pa reklā, da se j zlata skorēnca prikazuvava, da j šla skoz dōlvōn do znamlja. Pa bedōn jo ni ujev. To j bva ana hudoba!* [NVSZ: 155]⁴⁷

Pripovedovalka je sklepala o nekem hudobnem bitju najbrž zato, ker je zlata skorēnca zginila pri znamenju s križem; v bližini tega znamenja je bil tudi studenec s čudedelno vodo, ki je lahko ozdravila človeka na smrtni postelji.

Z zlato skorēnco so seveda strašili tudi otroke:

Potle so pa nazaj prlōtel tist fantinō, pa strašil so nas: »Vas bodo škorēnce!

Spet so v grabno!«

ōldje so zapodval, da v tmo grabno v Kosovcō strašjo škorēnce, da prazne okol hodjo. [NVSZ: 40]⁴⁸

To se je dogajalo med Koprivnikom in Gorjušami; tam vedno poudarjajo, da so hodili škornji prazni in v paru in ne omenjajo, da bi bili zlati. Podobna zgodba je objavljena v *Slovenskih povedkah iz 20. stoletja* [Stanonik 2003: 24–25], zapisana pa je bila v Borovljah. Tam blizu so v močvirju ljudje ponoči videvali hodeče škornjice in pravili, da je to duša, ki ne najde miru. Znani gorjuški humorist in prekupčevalec Janez Zalokar, p. d. Žalehar, se je pa takole pošalil: *V Kosovcō, so reklā, da prazne škorēnce hodjo. Jest se čudōm, da jōh ni bedōn ubov* [NVSZ: 154].⁴⁹ To se pravi, da jih ni nihče obul; s tem je pokazal tudi svoj odnos do takih in podobnih blodečih prikazni.

Zlate skorēnce doslej v slovenskih folklornih pripovedih nisem zasledila; že njihova barva naznanja, da pripada nadnaravnemu svetu. Obuvalo ima simboličen pomen: *zlata skorēnca* si lasti teritorij, po katerem hodi ponoči. Prazno obuvalo pomeni tudi smrt; lastnik praznih škornjev z onega sveta ne najde miru in prosi za pomoč. Čevlji imajo mnogo simboličnih pomenov, najdemo jih v *Svetem pismu* in v folklornih izročilih mnogih narodov. Zdelo se mi je zelo čudno, da je nekoč ženin kupil nevesti čevlje za poroko, posebno če je to počenjal brez njenega sodelovanja. A v luči folklornega izročila je to razumljivo, saj ne gre le za nekakšno pogodbo, pač pa za prisposodbo harmonije in zvestobe zakonskega para. Škornji spadajo tudi k škratovskemu oblačilnemu videzu. In če je škrat stopil v njih v tekočo zlatico, ki so jo Lahi nekoč v vedrih nosili iz jame v Bogatino, ni presenetljivo, da so pozlačeni.

VIRI IN LITERATURA

Baš, Angelos

2004 (idr. ur.) *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

⁴⁷ F. Žagar, 1987.

⁴⁸ Marija Sodja (1939), Korošičova Marica, Koprivnik, 1991.

⁴⁹ J. Zalokar, 1986.

Bently Peter

1996 [1995] (ur.) *The Hutchinson Dictionary of World Myth*. London: Hutchinson.

Bokal, Ljudmila

1995 Izrazi za bajna bitja v slovenskih slovarjih. *Traditiones* 24: 205–212.

Chevalier, Jean in Alain Gheerbrant

1995 [1969] *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Cooper, J. C.

1986 [1978] *Illustriertes Lexikon der traditionellen Symbole*. Wiesbaden: Drei Lilien Verlag.

Cotterell, Arthur

1998 *Miti in legende. Ilustrirana enciklopedija*. Ljubljana: DZS.

Calvocoressi, Peter

1993 *Kdo je kdo v bibliji*. Ljubljana: DZS.

Cvetek, Marija

1987 Bohinjsko ljudsko pripovedništvo. V: Dežman, Jože (ur.), *Bohinjski zbornik*. Radovljica: Skupščina občine Radovljica: 129–138.

1988 Bohinjski govor. *Jezik in slovstvo* 34 (1–2): 34–41.

1993 *Naš voča so včas zapodval. Bohinjske pravljice*. Ljubljana: Kmečki glas (*Glasovi* 5).

1995 »Mi Bohinjci sredi raja«. V: Mihelič, Tine, *Julijske Alpe. Bohinjske gore*. 1. izd. [Planinski vodnik]. Ljubljana: Sidarta: 14–16.

1996 Janez Mencinger in bohinjsko ljudsko pripovedništvo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 36 (1): 14–19.

1998 Bohinjsko ljudsko pripovedništvo v delih Janeza Jalna. *Etnolog* 8: 225–248.

1999 Bohinjskim pravljicam na pot v svet. V: Cvetek, Marija (idr. ur.), *Bohinjske pravljice*. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov (*Umetniška slikanica*): 83–86.

Dapit, Roberto in Monika Kropelj

1999 (ur.) *Visoko v gorah, globoko v vodah. Velikani, vile, povodni možje*. Radovljica: Didakta. (*Zakladnica slovenskih pripovedi*).

2004 (ur.) *Zlatorogovi čudežni vrtovi. Slovenske pripovedi o zmajih, belih gamsih, zlatih pticah in drugih bajnih živalih*. Radovljica: Didakta (*Zakladnica slovenskih pripovedi*).

Dežman, Karel

1868 Die Sage vom Goldkirkel (Beiträge zur Landeskunde Krains). *Leibacher Zeitung* 43, 21 (2). 1868: 325–327.

Farmer, David Hugh

2004 [1978] *The Oxford Dictionary of Saints*. 5th Ed. New York: Oxford University Press.

Gabrovec, Stane

1987 Prazgodovina Bohinja. V: Dežman, Jože (ur.), *Bohinjski zbornik*. Radovljica: Skupščina občine Radovljica: 30–35.

Goljevšček, Alenka

1988 *Med bogovi in demoni. Liki iz slovenske mitologije*. Ljubljana: Mladinska knjiga (*Sledi*).

Grabner-Haider, Anton, Jože Krašovec [idr.]

1984 *Biblični leksikon*. Celje: Mohorjeva družba (*Teološki priročniki* 8).

Grafenauer, Ivan in Boris Orel

1952 (ur.) *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana: DZS.

Hume, David

2001 *Naravna zgodovina religije*. Ljubljana: Študentska založba (*Claritas*: 18).

Jalen, Janez

1995 *Bobri*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jung, G. Carl [idr.]

2000 *Človek in njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kelemina, Jakob

1930 *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja.

Kos, Janko

1996 (idr. ur.) *Slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kotnik, France

1924 *Storije I. Koroške narodne pripovedke in pravljice*. Prevalje: Družba sv. Mohorja (*Mohorjeva knjižnica* 3).

Kropej, Monika

1995 *Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU (*Zbirka ZRC* 5).

Kropej, Monika in Roberto Dapit

2001 (ur.) *V somraku kraljestva palčkov in škratov. Slovenske pripovedi o palčkih, škratih, skrivnostnih lučkah in drugih prikaznih*. Radovljica: Didakta (*Zakladnica slovenskih pripovedi*).

Kunaver, Dušica in Brigita Lipovšek

2002 (ur.) *Najlepši slovenski miti in legende*. Ljubljana: Mladinska knjiga (*Slovensko izročilo*).

Kuret, Niko

1988 *Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do jeseni*. Knj. 1–2. 2. izd. Ljubljana: Družina.

Leonardo da Vinci

1990 *Basni in legende*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Mahnič, Joža

1956–57 Od kod Mencingerju »roža mogota«? *Jezik in slovstvo* 2: 332–333.

Mahnič, Jože in Matjaž Glavan

1995 *V svetu rože mogote. Razglednice iz nekdanjega Bohinja*. Ljubljana: CZ.

Makarovič, Gorazd

2001 Zmajске predstave in njihovi pomeni na Slovenskem. *Traditiones* 30 (2): 27–52.

Matičeto, Milko

1936 *Ljudska proza. Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike*. Ljubljana: Slovenska matica: 119–138.

1985 O bajnih bitjih na Slovenskem s pristavkom o Kurentu. *Traditiones* 14: 23–32.

Melville, Herman

1966 [1851] *Beli kit*. Ljubljana: CZ (*Svetovni roman*).

Mencinger, Janez

1961–66 *Zbrano delo I–IV*. Ljubljana: DZS.

Mihelič, Tine

2001 *Julijske Alpe. Bohinjske gore*. 3. dop. izd. Ljubljana: Sidarta (*Planinski vodnik*).

Mikhailov, Nikolai

1997 Slovanska mitologija in slovensko bajeslovje. V: *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*: 111–114.

2002 *Mythologia slovenica. Poskus rekonstrukcije slovenskega poganskega izročila*. Trst: Mladika.

Miklavčič, Maks in Jože Dolenc

1968–1973 (ur.) *Leto svetnikov*. Del 1–4. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Moszyński, Kazimierz

1968 *Kultura duchowa*. V: Moszyński, Kazimierz, *Kultura ludowa Słowian. T 2, część 1-2*. Wyd. drugie. Warszawa: Książka i Wiedza.

Möderndorfer, Vinko

1946 *Verovanja, uvere in običaji Slovencev. (Narodopisno gradivo). Knj. 5: Borba za pridobivanje vsakdanjega kruha*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja (*Zadružna knjižna izdaja* 19).

Nartnik, Vlado

1991 K izvoru in razvoju povedke Zlatorog. *Nova revija* 10 (105/106): 151–158.

Ovsec, Damjan J.

1991 *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus (*Sopotja*).

Orel, Boris

1944 Slovenski ljudski običaji. V: Ložar, Rajko (ur.), *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Založba Klas: 263–349 (*Znanstvena knjižnica 1*).

Pajek, Josip

1884 *Črtice duševnega žitka štajerskih Slovencev*. Ljubljana: Matica slovenska.

Paternu, Boris

1980 Folklorizacija literature in literarizacija folklore. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 20 (2): 71, 80.

Pleteršnik, Maks

1894–95 *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo.

Prešeren, France

1985 [1846] *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. Ljubljana: Prešernova družba.

Radešček, Rado

1984 *Slovenske ljudske vraže*. Ljubljana: ČZP Kmečki glas.

Ramovš, Fran

1924, 1935 *Historična gramatika slovenskega jezika. Dialekti. Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Rozman, Ksenija

1962 *Janezova cerkev ob Bohinjskem jezeru*. Ljubljana: Mladinska knjiga (*Spomeniški vodniki* 4).

Rutar, Simon

1997 (1892–93) *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Faksimile s spremno besedo*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro.

Sedej, Ivan

1996 *Sto najlepših cerkva na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, Vrba.

Snoj, Marko

1997 *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga (*Cicero*).

Schmidt, Karl in Robert F. Inger

1972 *Plazilci*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Stanonik, Janez

1962 *Moby Dick. The Myth and the Symbol. A study in Folklore and Literature*. Ljubljana: University Press (Univerzitetna založba).

Stanonik, Marija

- 1990 Janez Vajkard Valvasor in slovstvena folklor v njegovem duhovnem obzorju. V: Vovko, Andrej (ur.), *Valvasorjev zbornik. Ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana: SAZU: 287–310.
- 2001 *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- 2001 (ur.) *Slovenske povedke iz 20. stoletja*. Celje, Mohorjeva družba.
- 2004 *Slovstvena folkloristika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Sveto pismo

- 1958–1961 *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*. Del 1–4. Ljubljana: Lavantinski škofijski ordinariat v Mariboru.
- 2001 *Sveto pismo Stare in Nove zaveze. Slovenski standardni prevod iz izvornikov. Študijska izdaja*. 2., pregledana izd. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

Šavli, Jožko

- 1989 Zlatorog. Slovenski simbol. 2000. *Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja* 42/43: 171–215.

Šmitek, Zmago

- 1998 *Kristalna gora. Mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana: Forma 7.
- 2000 (ur.) *Odkod je ta naš svet? Slovenske pripovedi o poreklu stvarstva*. Radovljica: Didakta; Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje (*Zakladnica slovenskih pripovedi*).
- 2001 Mitološki in pravljичni čas. *Traditiones* 30 (2): 7–25.
- 2003 (ur.) *Sledovi potujočih duš. Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja*. Radovljica, Didakta; Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje (*Zakladnica slovenskih pripovedi*).

Valič, Andrej

- 1987 Ledine in arheološka najdišča Bohinja. V: Dežman, Jože (ur.), *Bohinjski zbornik*. Radovljica: Skupščina občine Radovljica: 36–45.

Jerr, William A.

- 1961 (1957) *Question and Answer Adventures. Birds*. New York: Golden Press.

Zablatnik, Pavel

- 1984 *Čar letnih časov. Stare vere in navade na Koroškem*. Celovec: Mohorjeva družba.
- 1990 *Od zibelke do groba. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem*. Celovec: Mohorjeva družba.

MYTHOLOGICAL TRADITION IN THE FOLK NARRATIVE OF BOHINJ

The treatise focuses on mythological beings described in the folk narratives collected in the book Naš voča so včas zapodval (Our Father Used to Tell Us). Since the collected material is far too extensive, however, some of these beings have not been included in this article. Variants of these tales can also be found in the work of writer Janez Mencinger pertaining to the area of Bohinj. Through these stories, Mencinger (1838–1912) vividly portrayed the character of the people living in Bohinj and its vicinity, their thoughts, opinions, and beliefs. This is especially evident in his travel account Moja hoja na Triglav (1897) in which a myriad of mythological creatures spring to life before us, particularly those who once protected the treasures hidden in the Triglav mountains and in the area of Bohinj. In the time of Janez Mencinger Triglav was still a veritable myth, and as such denoted something very special also to the writer himself; Mencinger wrote that Triglav represented a glorious boundary between the earth and the skies.

The people of Bohinj have preserved a part of this mythological memory to this very day. It transcends the proverbial Slovenian love for mountains, and not only because of an exceptionally gentle nostalgia after the mountain paradise. It was primarily due to the awe with which the ancient local settlers gazed at the precipitous summit walls that surrounded, as well as threatened, their dwellings, for the world around them contained another, supernatural, world, which was the home of mythical beings. Who else would, all of a sudden, send thunder and lightning, destructive torrents from mountaintops, and rocks that were known to bury many an ill-fated person beneath them? At first, Mencinger reproached his fellow countrymen with excessive superstition, thinking that it was due to backwardness and lack of information; it was not until later, when he lived elsewhere, that he realized that the ancient thinking patterns could not be easily eradicated. He believed that this fear and apprehension stemmed from the fact that quite a few accidents occurred in the mountains around Bohinj. This is why a goblin guarded every "gold mine" and why a monster lurked in every pit, cave, and hollow, trying to prevent any intruder to ascend the mountains. Half-jokingly, Mencinger cited the opinion of the residents of Bled that in view of the fact that they were the descendants of pagan deities, the locals of Bohinj could only be half-Christened. With the onset of Christianity, pagan gods were banished to Bohinj to which they had also given their name. Etymology of the name Bohinj presumably indicates that it was once a place inhabited by gods (boh is the local version of bog, god): Boginj. The first story of the anthology tells that when distributing the world among different peoples God divided its own, and the most beautiful, piece and gave a part of it, which later became known as Bohinj, to those who were modest and patient.

The people of Bohinj believed that Triglav was the second highest mountain in the world, second only to the one that had given shelter to Noah's Ark during the Flood. There is therefore no need to look for a better locale in which the folklore traditions of Bohinj could flourish and thrive. It is also not surprising that this heritage inspired writer Mencinger to use it as the basis for his literary creations. Even though the present lifestyle and beliefs in the Bohinj area are very different from those in Mencinger's time, the attitude to ancient ancestral beliefs has not entirely changed.

Quite to the contrary: some of the Bohinj residents still firmly cling to the superstitions so harshly condemned by Mencinger, who had said that those who believed in the supernatural were more strongly lured by unnatural phenomena than by the palpable proofs produced by common sense. Years ago, several strangers as well as locals wandering around the Bohinj valley and its mountains disappeared without traces. Only a few remains were found later. What is interesting is that many locals were certain that this was the punishment for their roaming at a forbidden time, especially during Ember Days. In the spiritual culture of those living in Bohinj Ember Days are namely the period with a very strong connotation: a crossroads where pagan beliefs intersect with Christian customs and practices. Due to their tenacity, the former were incorporated into Catholic liturgy and allowed to blend with it, creating a new combination of ancient pagan and Christian symbolism. This symbolism is clearly evident in the iconography of the churches of Bohinj. Unlike his or her ancestor, the modern resident of Bohinj can no longer upgrade these ancient symbols and therefore impart any psychological meaning into them. It is therefore understandable that the narrators of these stories are often confused, unable to establish with certainty what they are allowed to believe in and which are the elements that had been prohibited by the Church.

It is well known that the locals are not favorably inclined toward the fairy-tale "reality", and even though they use the term pravljajca (fairy tale) for all genres of folk narrative there are no true fairy tales in Bohinj. Mencinger once wrote that the inhabitants of Bohinj had forgotten all fairy tales because of the constant battle for their daily bread. Superstitions and tales about mythological beings, on the other hand, belong to another sphere of reality in Bohinj. It may be said that they strive to widen the gap between the here and the there, even flirt with the mysterious world of the supernatural. This is hence the world to which one has to alert one's offspring – just in case...

It may be concluded that most mythological beings of Bohinj were negatively disposed toward the people living below the Triglav Mountain. This hostile attitude was, naturally, mutual, although it had not always been so. Throughout centuries, the ancient model of the world changed, and with it also the previously not unkind relationship with the mythical inhabitants of the Bohinj area. This presumably took place during the period of Christianization. Since then, many of the local mythical beings have been representing the evil forces of nature. The Goldenhorn, which dwells in the highest regions of Bohinj, together with the white women who graze the chamois in the Triglav mountain range, has been accepted with considerable benevolence. The role of the white women, also called fairies, the women of Triglav, or the Fates, has in the course of millennia blended with others. There are also tiny white women with covered heads who jump like frogs. Some stories mention black women who can predict misfortune, or who accompany the wild hunt. During a misfortunate moment people may be summoned by evil time. The children of Bohinj are intimidated by Pehta and by Beva. The bloodthirsty Torkla, who resembles the Ember Days hag, may murder those who dare to spin at a forbidden time. Otherwise, the people of Bohinj only tell of Kvatrnik (Ember Days man) who can change into a dog. The ferocious dragon, also called the lintvern, who guards treasures in the Bogatin Mountain, can swiftly transform into a white snake. Every mountain used to have its own dragon and its own mountain spirit, both of

which could cause earthquakes and landslides; such is also the origin of Podrta gora. A dragon may hatch out of an egg laid by an old rooster. The terrible basilisk, known only from church frescoes, can be born in the same manner, and several dragons from the churches of Bohinj resemble this monster. Similar to the basilisk is the bewitched whistling snake with a flower. The bewitched viper and the snake king still await their true savior, for the fir tree has not yet germinated that would give wood for the cradle of the daring hero who could save them. The povodnjak, or the water sprite, kidnapped a woman on the bank of the Mostnica and took her for his wife. The polsnjak, thought to be a forest sprite by some, is generally known as the pogošnjak, the wild man of the woods who kidnaps maidens or has a human wife. Sad is the fate of the young girl who, after having been cursed by her father, disappeared, never to be found again; people still wonder whether this had been the work of the wild man of the woods, a dragon, or the devil. These creatures and their actions are fatefully intertwined, proving that there are evil monsters at work. Those who dig for treasures may have to deal with the devil. Gnomes, in Bohinj still mistaken for dwarfs, guard treasures. Two of them bear special names: the perkmandeljč and the majgeljč. The former, who watches over mountain mines, used to live on Rudnica and on Velo polje; the latter is in charge of naughty children. The kapč, who according to some local names used to live in this area, is no longer remembered. Those who count their money on Christmas Eve or search for buried treasures at the wrong time are chased by the zlata skornca.

Like the ones mentioned above, other mythological beings are wont to prove their might at specific times. Coming from the world beyond, they have connections with the souls of the dead ancestors. But since priests had conjured and destroyed all the years during which these mythological beings of the Bohinj area had been appearing up to then, they ceased to emerge. When compared with other mythical beings, whether in other parts of Slovenia, among other Slavic nations, or elsewhere, it becomes evident that they feature in all mythological traditions of the world, at least as certain motives or patterns. They represent the precious stones within the mosaic of the spiritual tradition of our ancestors.

Marija Cvetek
Slovenska 14, 1234 Mengeš
marija.cvetek1@guest.arnes.si
